

ДОСВІДНА АРХІТЕКТУРА УКРАЇНИ

П. Г. ЮРЧЕНКО

ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО «БУДІВЕЛЬНИК»
КИЇВ — 1970

72С(С2)
Ю83

УАК 72.03(477)

Деревянная архитектура Украины.
Юрченко П. Г. «Будівельник», 1970,
стр. 192.

Украина славится своей деревянной архитектурой. В республике сохранилось много памятников деревянной архитектуры XVI—XIX ст., среди которых немало произведений мирового значения. Это золотой фонд нашей национальной культуры.

В книге освещены основные этапы развития украинской деревянной архитектуры, местные особенности архитектуры на примерах лучших памятников Волыни, Приднпровья, Черниговщины, Галичины, Карпат и Подолия.

Памятники деревянной архитектуры занимают почетное место в истории украинского искусства еще и потому, что они сыграли значительную роль в формировании каменной архитектуры. С некоторыми из них связаны лучшие произведения народного монументального искусства — это оригинально решенный синтез архитектуры, живописи, скульптуры и декоративного искусства.

Книга рассчитана на архитекторов, историков, искусствоведов, а также представляет интерес для студентов строительных и художественных вузов и широкого круга читателей.

Рисунков 98, библиографий 35.

3—2—1
121—70М

«Несомненно, самым высоким видом искусства, самым талантливым, самым гениальным является народное искусство, то есть то, что запечатлено народом, что народом сохранено, что народ пронес через столетия... Народ — это все равно, что золотоискатель, он выбирает, сохраняет и несет, шлифуя на протяжении многих десятилетий, только самое ценное, самое гениальное».

М. И. Калинин.

Об искусстве и архитектуре.
Статьи, речи, беседы. М., Госполитиздат, 1957, стр. 155—156.

В давньому минулому переважна більшість земель Східно-Європейської рівнини, куди входила і територія України, була покрита густими лісами. Масиви пралісу покривали величезні простори, що сягали далеко з півночі на південь по течіях Дністра, Південного Бугу та Дніпра.

Серед незайманих дубових та соснових лісів протікали широкі багатоводні ріки — Дністер, Буг, Дніпро зі своїми численними притоками, озерами, обширними болотами та чагарниками. На півдні проходила широка смуга лісостепу, що займала більшу частину України, а на заході лягли пасма лісистих українських Карпат.

Помірний клімат та невичерпні природні багатства Східно-Європейської рівнини та Карпат приваблювали людей, що селились тут іще задовго до історичних часів. У народів, які жили в лісних та лісостепових місцевостях, дерево завжди відігравало велику роль у розвитку матеріальної культури і мистецтва. З дерева будували житло, храми, оборонні стіни та башти, кораблі, мостили вулиці і площі, робили вози, сани й інше сільськогосподарське знаряддя, різний посуд і начиння: бочки, жлукта, корита, діжки, ложки і т. п.

Іноді виникає питання: чому в книгах про давньоруську архітектуру йде мова головним чином про церкви? Можливо, лише тому, що інших споруд не збереглося? Дійсно, краще за всі збереглися пам'ятки культового будівництва, тому що їх будували з добірного дерева, переважно дуба, ставили ізольовано від навколишньої забудови, в оточенні високих дерев для захисту від вогню. Інші ж дерев'яні будинки, в тому числі і житлові, частіше гинули під час пожеж і від вологи, їх часто перебудовували або заміняли новими будинками через фізичний та моральний знос. Тому поодинокі пам'ятки дерев'яного житла мають не більше 100—150 років, а старовинні дерев'яні палаци, замки та фортеці зовсім зникли, не лишилося жодної пам'ятки. Про архітектуру цих будівель можемо гадати тільки по старовинних описах та гравюрах.

Крім того, треба пам'ятати, що за часів середньовіччя церква тримала в руках всі види прояву ідеології і основ-

ною сферою діяльності кращих народних майстрів, архітекторів та художників були церковні споруди.

Використання деревини на протязі багатьох віків сприяло розвитку у кожного народу своєї технології і художньої обробки дерева. Мало в якій галузі народної творчості так яскраво виступають національні риси народу, як у дерев'яній архітектурі та різних виробках з дерева.

В дерев'яному будівництві відомі дві принципово відмінні конструктивні системи: каркасна (фахверк), що складається з стовпів, прогоничів та косяків, і зрубна, коли стіни, а в окремих видах будинків і перекриття, складаються з горизонтально покладених один на одного кругляків чи брусків. Принципова відмінність цих конструкцій — каркасної і зрубною — має чітке відображення і в архітектурі будинків.

В каркасних будинках головним мотивом на фасаді є система стояків, прогоничів, косяків, яка чітко сприймається на фоні нейтрального заповнення між стовпами та прогоничами. За часів панування в мистецтві стилю бароко з його надмірною декоративністю малюнок каркаса в дерев'яних будинках набув вигляду досить ускладнених і підкреслено декоративних форм. Каркасна конструкція дерев'яних будинків була розповсюджена переважно в західній Європі — Німеччині, Франції, Англії, була відома також і на Україні.

В зрубних будинках основним художнім мотивом є ритм колод чи брусків, з яких складено стіну, а також малюнок кутових врубок, профіль кронштейнів, форма одвірків, віконниць, густа сітка гонтового покриття стін та дахів. Коли в архітектурі каркасних будинків провідним був площинний малюнок каркаса, то в зрубних, особливо культових, провідне значення відігравали оригінальні об'ємні форми будови, їх високоверхі бані.

Зруб робився з хвойних дерев з довгим і рівним стовбуром без сучків. Колоди укладалися одна на одну, для чого на кожній з них робили «постіль» у вигляді площини шириною 8—10 см.

Цей спосіб укладки був характерним переважно для російського зруба.

На Україні зруби з хвойних порід були розповсюджені в Карпатах та Поліссі. На території, де переважали листяні ліси, зруби виготовлялися з дуба, липи, сосни, вільхи, граба товщиною 15—18 і висотою до 70 см. Вигляд стіни з брусів докорінно відрізняється від стіни з кругляків. Коли на стіні, рубленій з кругляків, ми чітко бачимо кожну зрубину, то стіна з брусів сприймається як суцільна площа, і тільки кутові врубки виявляють дерев'яну конструкцію стіни. В цьому одна з важливіших особливостей українського зрубу.

На Україні зруб робився з плениць* чи брусів майже однакової товщини, колювання в розмірах колод були невеликі, крім підвалин, для яких використовувалося товсте дерево, переважно дуб. Довжина зрубін 5—9 м. Дерев'яні рублені будівлі складалися з окремих квадратних коробок-клітей. Кліть, або хижа, мала замкнутий контур близького до квадрата прямокутника, шести- або восьмикутника, оскільки жорсткість зрубу цілком залежить від кутових врубок. Крім того, по довжині зрубини з'єднувалися тиблями** з твердого дерева, що ставились через 1—1,5 м. Кутові врубки робились з решткою більших чи менших розмірів, що виступають з поля стіни, причому догори решток збільшується і утворює кронштейн.

* Пленія — колода, розрізана вздовж.

** Тиблі — кілочки 4×4 см з твердого дерева.

Зрубина є модулем, який знаходиться в певному пропорціональному співвідношенні з розмірами кліті. Висота кліті пропорціональна середній товщині зрубін, а горизонтальні розміри будови кратні середній довжині зрубін. Ця пропорційна залежність розмірів будівель від розмірів зрубін є однією з найбільш характерних особливостей дерев'яних будов.

Квадратна кліть, або хижа, є вихідною одиницею, з якої складаються найрізноманітніші будівлі. Елементарне житло складається з однієї кліті, церква — з трьох, п'яти або дев'яти клітей, а великі оборонні споруди-фортеці чи замки — з десятків або сотень клітей, поставлених у певному порядку. В кожному випадку окрема кліть має чітке об'ємне визначення як типовий елемент будівлі. Рублені з дерева будови нагадують бджоляні соти, які складаються з багатьох однакових чарунок, досконалих за конструкцією, з'єднаних в одне ціле. Кількість зрубів, їх розташування, форма верха і складають особливість тієї чи іншої групи дерев'яних будов.

В стародавніх дерев'яних будовах існувала архітектурно-конструктивна єдність всієї будови в цілому, бо весь будинок був зроблений зі зруба. Оця елементарна і дуже давня форма рубленої кліті, перекритої рубленим верхом, була тим початком, на основі якого розвивались найрізноманітніші форми дерев'яних споруд, особливо культових, з високими оригінальними банями.

Рублена кліть, покрита зверху накатом з кругляка, є вихідним елементом оборонних стін в замках та фортецях. Розташовувались вони в два-три-чотири паралельні ряди впритул одна до одної, утворюючи замкнуте коло чи іншу фігуру. Зруби перших одного чи двох рядів, що були захисними, забивались глиною, інші використовувались для зберігання майна.

На основі зрубу, покритого двосхилим дахом, було утворено багато варіантів дерев'яного житла та господарчих будівель.

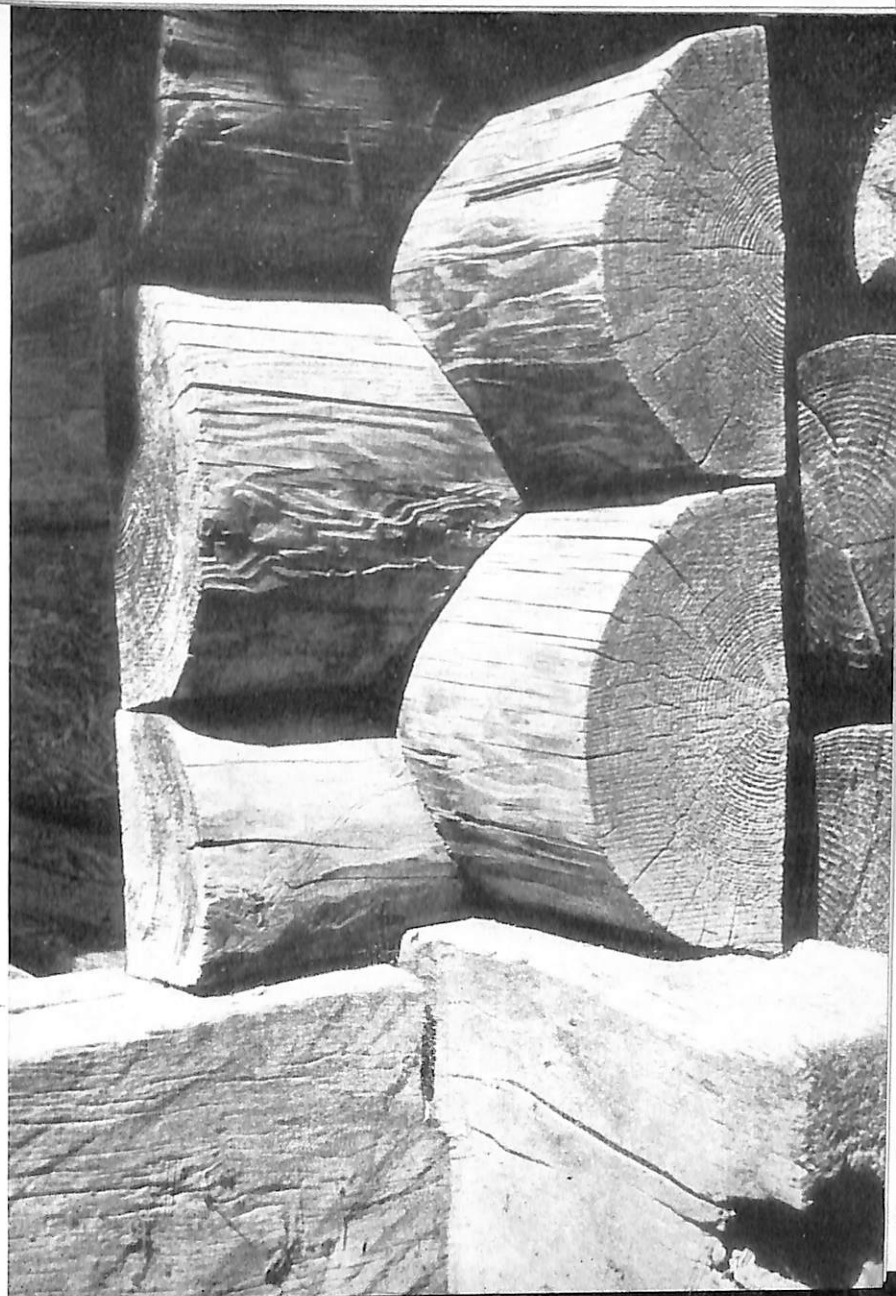
Квадратний зруб з наметовим перекриттям ліг в основу утворення монументальних дерев'яних храмів. Тут ми зустрічаємо два види перекриття: у формі намету (квадратного чи восьмикутного) та двосхилого даху. Оперуючи цими простими складовими частинами, українські майстри утворили досконалі, надзвичайно різноманітні варіанти дерев'яних храмів.

Три зруби, поставлені в ряд по подовжній осі зі сходу на захід, складають типову тризрубну церкву, в якій середній зруб ширший й вищий за бічні. Коли наметове покриття є тільки над середнім зрубом, то це одноверха (однобанна) церква, а коли над всіма трьома зрубами — триверха церква. Якщо до середнього зрубу з південного і північного боків додати по одному зрубам, будемо мати п'ятизрубну церкву, в якій знову ж середній зруб вищий за бічні. Були такі варіанти: п'ятизрубна церква з одним верхом — центральним (бічні ж мають двосхиле покриття), або з п'ятьма верхами (над кожним зрубом окремий намет), причому центральний значно вищий за бічні. Остання являє собою яскраво виявлену вертикально-центричну композицію.

Тут нема головного та другорядних фасадів, всі фасади рівноцінні.

Коли ж у п'ятизрубній церкві заповнити зрубами западаючі кути, то буде дев'ятизрубна будова з квадратним горизонтальним окресленням. Над кожним зрубом височить свій верх, найвищий — над центральним зрубом,

→
Стіни в зруб з плениць, церква у м. Косів Івано-Франківської обл., XIX ст.

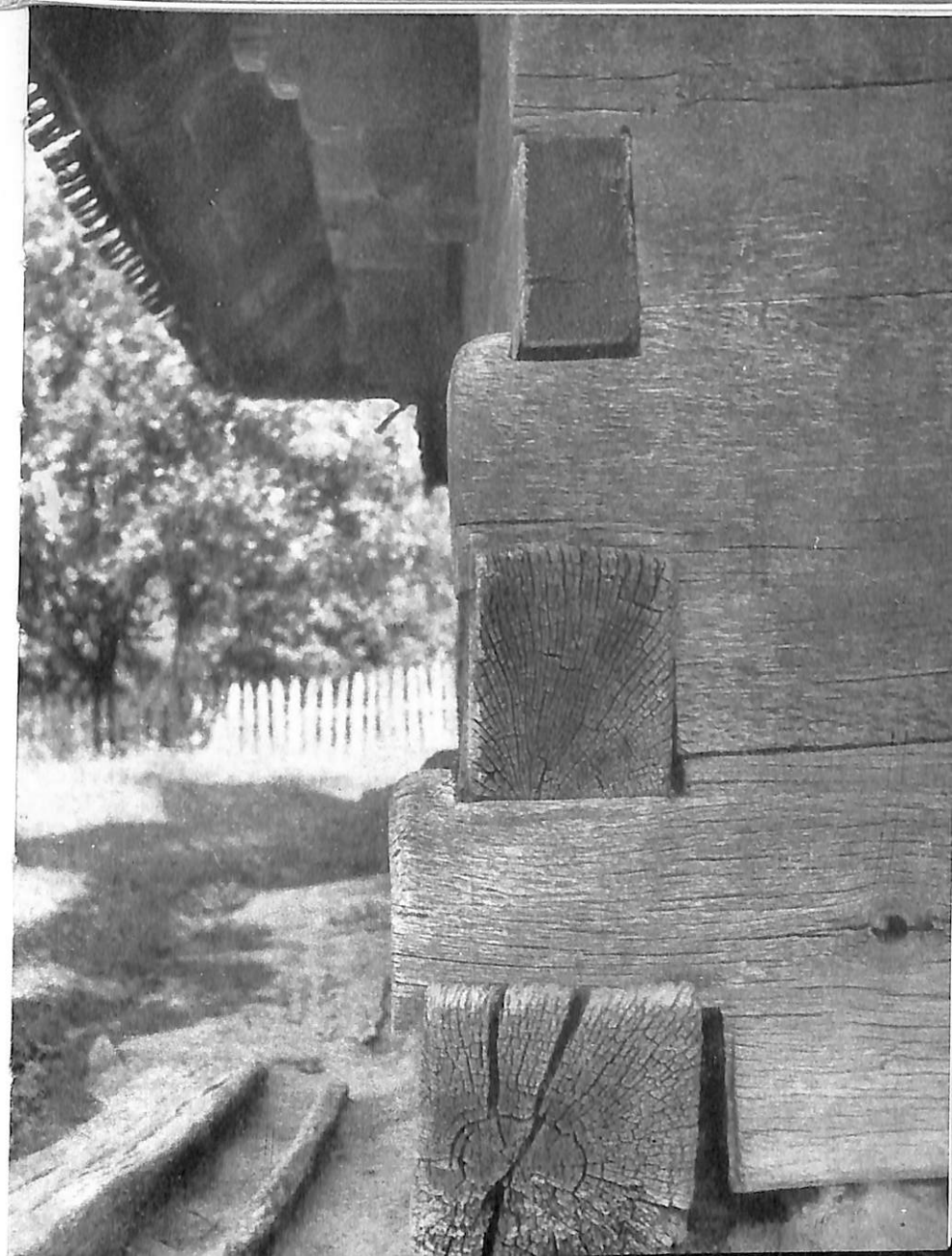
нижчі — над бічними і ще нижчі — над кутовими. Маємо оригінальну і надзвичайно виразну вертикально-центричну композицію з дев'ятьма верхами. Збереглася лише одна така пам'ятка XVIII ст. — дерев'яний собор у Новомосковську на Дніпропетровщині.

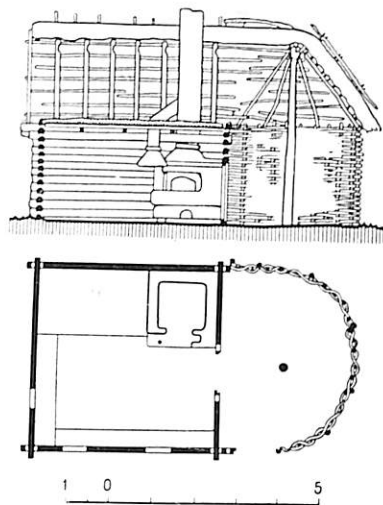
Відомо, що в XI—XII ст. на землях слов'ян були вже складні дерев'яні споруди, храми «о пяти» і «о тринадцати верхах».

На жаль, не збереглося жодної церкви того часу, але принцип побудови багатoverхих мурованих храмів давньої Русі, передусім Софії Київської з високим центральним і нижчими бічними верхами, мабуть, виник тут не випадково: вже склалися певні традиції древньоруської дерев'яної архітектури.

Урочиста вертикально-центрична пірамідальна композиція дерев'яних монументальних споруд з високими центральними банями мала практичну й художню доцільність. Пірамідальність просторового рішення об'ємів відповідала вимогам стійкості будови, в якій бічні зруби виконували роль контрфорсів. Крім того, пірамідальна форма давала можливість дощовій воді швидше збігати з дахів, що в дерев'яних будовах мало велике значення. Такі практичні й конструктивні переваги пірамідальності дозволяли пізніше, в XVIII ст., будувати дерев'яні храми значної висоти — до 40 м. Високий, красивий храм, який можна було побачити здалека, був гордістю общини, виразом її самоутвердження. Ця риса спостерігалась і в Західній Європі в общинах середньовіччя. Не випадково ж в ці часи в Європі будувались готичні храми з височенними баштами, іноді більш 100 м.

Стіни в зруб з брусків, церква у с. Новоселиця Закарпатської обл., XVIII ст.

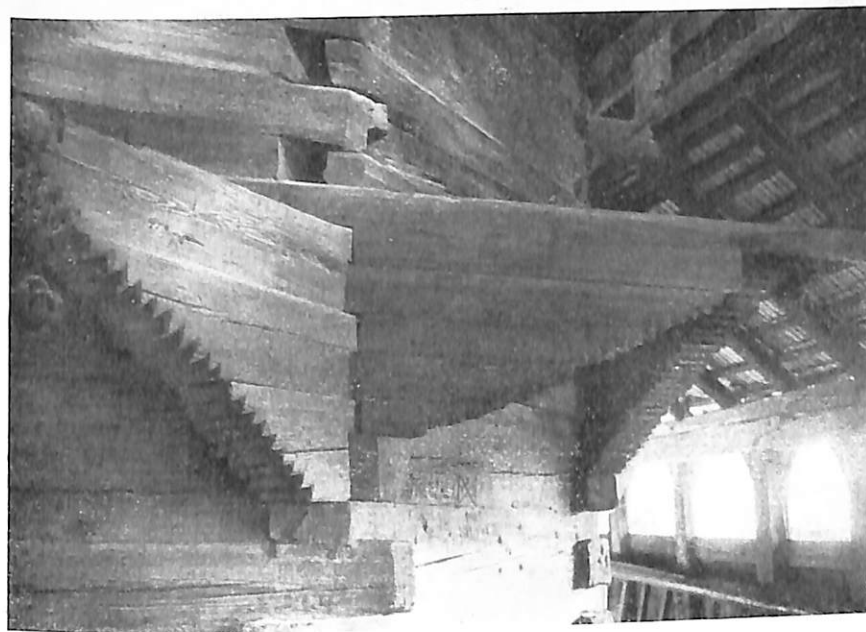

План і розріз хати у с. Огомя, Полісся.

З другої половини XVI ст. на Україні в дерев'яному будівництві поступово застосовують шести- і восьмикутні зруби. Восьмикутна форма посилює пластичну виразність будови, але по суті не змінює принципу побудови трьох-, п'яти- і дев'ятизрубних храмів.

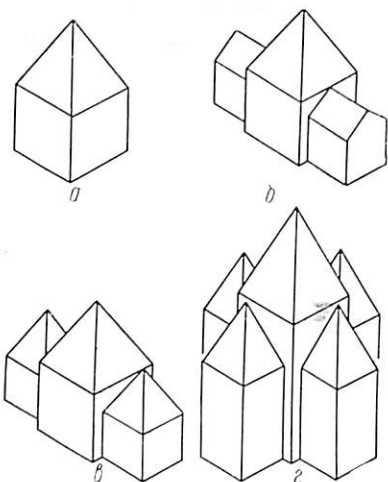
Восьмикутні зруби мали певні переваги порівняно з квадратними. Так, восьмикутний зруб дає можливість одержати значно більшу площу приміщення. Наприклад, квадратне приміщення з п'ятиметрових зрубин має площу в п'ять разів меншу, ніж восьмикутне. Крім того, восьмикутний зруб стійкіший за квадратний. Все це відіграло певну роль у розповсюдженні восьмикутних зрубів в центральній Україні і на Слобожанщині.

Кронштейни західного зрубу церкви с. Юра в Дрогобичі, 1657 р.

В архітектурі дерев'яних церков звертають на себе увагу передусім верхи — цибулясті бані з характерним ковніром*. В їх неповторних формах відчуються яскрава національна ознака споруди, своєрідний підхід до створення дерев'яних висотних композицій. В українській дерев'яній архітектурі можна розпізнати багато варіацій бань, характерних для окремих районів України. Але всі вони зводяться до кількох принципових схем, які були вихідними при

* Ковнір — глибокий перехват, западина в нижній частині бані.

Схеми: а — квадратного намету; б — тризрубної церкви з одним наметом; в — тризрубної церкви з трьома наметами; г — п'ятизрубної церкви з п'ятьма наметами.

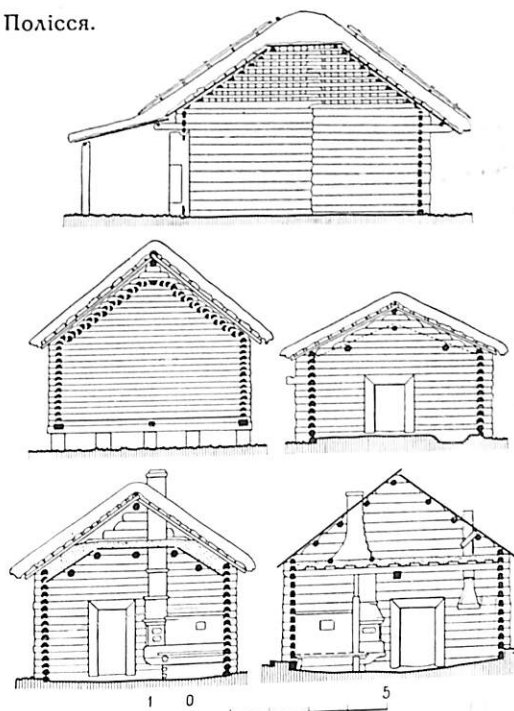
створенні різних варіантів відповідно до місцевих традицій та смаків замовника.

Найпростіша форма намету — квадратна у вигляді піраміди без заломів — є, мабуть, найдавнішою, з неї пішли різноманітні напрямки розвитку верхів дерев'яної культової архітектури народів-братів — російського, білоруського і особливо українського.

Древні дерев'яні церкви, що збереглися на Україні, — квадратні в основі і мають пірамідальну форму верхів: у Великому на Львівщині (XVI ст.), Качині на Волині (1589 р.), Дорогинці на Київщині (1600 р.).

Ця проста, сувора форма була, мабуть, в давнину розповсюджена по всій Україні і не тільки в церквах, але й у замкових баштах і навіть в таких невеликих будиночках, як комора.

Розрізи зрубів у хатах Полісся.

Наприкінці XVI і в XVII ст. в часи великих соціальних зрушень і визвольної боротьби народу постала проблема створення монументальних споруд, збільшення висоти бані і знайдення більш вишуканих пропорцій і форм будови. Вирішувалось це утворенням одного, а пізніше й багатьох заломів, тобто чергування невисоких зрізаних пірамід та четвериків чи восьмериків, які поступово зменшувались до верху. Це стало основою для створення таких архітектурних шедеврів світового значення, як церкви у Кривці та

Маткові на Бойківщині, св. Юра у Дрогобичі, Калнишевського у Ромнах та грандіозної споруди у Новомоськовську. У XVIII ст. високі вежі-верхи мали не квадратну, а восьмикутну форму при квадратному чи восьмикутному плані несучого зруба.

Такі високі багатоступінчасті верхи можна зустріти тільки на Україні й лише в дерев'яній архітектурі.

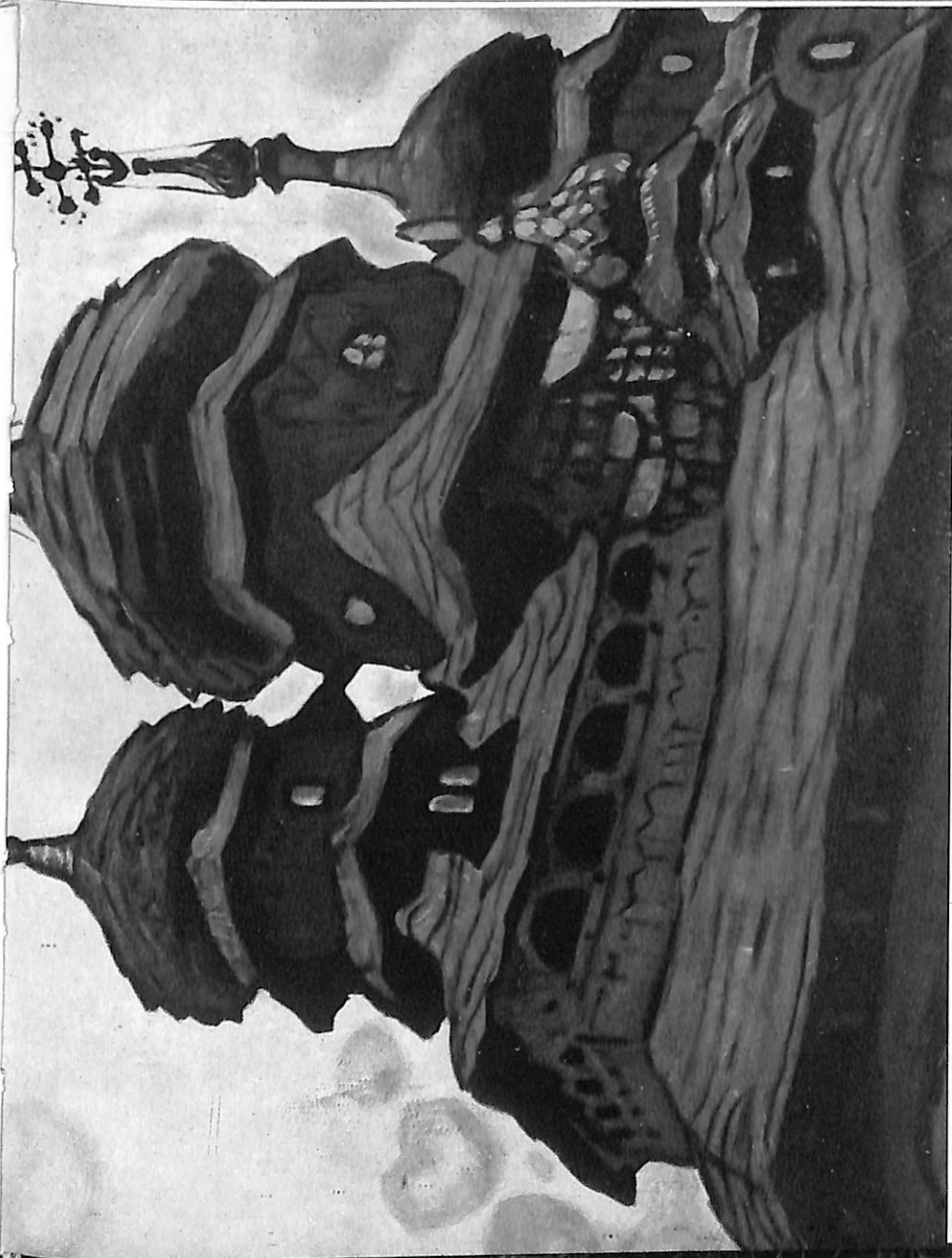
Між іншим, слід зауважити, що красиві світлові ліхтарі, які вінчають церкву, виникли не тільки з естетичних міркувань, а й конструктивних. Зводили верх намету піраміди до самої вершини недоцільно й важко з конструктивного боку, тому зверху намету робився отвір, що виходив у світлий ліхтар, або цей отвір закривався наглухо горизонтальною стедею.

В кам'яній архітектурі давно виникла проблема покриття квадратних приміщень куполами. З цим пов'язано винайдення таких конструкцій, як парус*, тромп**, а також круглий та багатогранний барабани. Починаючи з другої половини XVI ст., в українській дерев'яній архітектурі, переважно на Галичині та Волині, стають відомими подібні архітектурні елементи.

Щоб поставити восьмерик на квадратний зруб, треба було влаштовувати на кутах зрубу плоскі паруси, а замість сферичного перекриття барабана — восьмикутний намет, що нагадував зімкнуте склепіння. Дерев'яні церкви з такими банями, наприклад, у Дрогобичі, Комарному, Жовкві, Ворохті, схожі з мурованими, тому не випадково деякі дослідники шукали аналогії між українськими дерев'яними церквами і давніми пам'ятками мурованої архітектури Грузії, Вірменії, Балканського півострова.

* Парус — ввігнутий сферичний трикутник.

** Тромп — невелике склепіння конічної форми.

Дрогобич. Церква св. Юра, XVII ст. Гуаш худ. Химича Ю. І.
Дрогобич. Церковь св. Юра, XVII ст. Гуашь худ. Химича Ю. І.

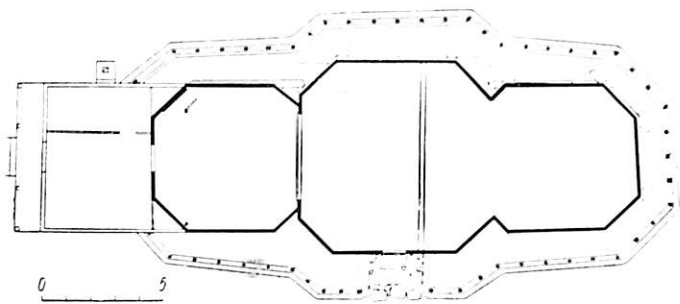
Оригінальність верхів українських дерев'яних церков полягає не тільки в їх геометричних формах — пірамідах та паралелепіпедах, квадратних в плані чи восьмикутних, але й у фактурі стін та дахів. Вони вкривались гонтом, причому кінцівкам гонту надавали різних профілів. Дрібний малюнок зазорів між гонтинами та їх кінцівками створював своєрідний декоративний візерунок.

Гонт на будинку являє собою те ж саме, що кора на дереві. Він добре передає особливості дерева, його фактуру та колір. З винятковою переконливістю відчувається художня якість покриттів з гонту в бойківських високих багатоступінчастих церквах. Вкриті гонтом, вони мовби оживають. Дрібні гонтини, вкриваючи заломы, створюють цілий потік ліній, мереживо, яке наче потоком спадає зверху вниз. Вони надають будові певної масштабності і спорідненості будови з навколишнім оточенням.

У Закарпатті, в районі Тячева, можна бачити покриття стін та даху цікавою формою гонту. Гонтини тут виготовляються з дощок, вони товсті і нагадують скоріше черепицю, ніж гонт. Кожна гонтина має загострений кінець, і коли стіни чи дах вкриті цим гонтом, утворюється чіткий малюнок: сітка, що складається з зигзагів, схожа на риб'ячу луску.

Таке покриття справляє враження монументальності подібно до кам'яних чи цегляних будов, де шви зроблені так званою «пустошевною».

Відомо, що дерев'яні будинки при певних умовах можуть стояти сотні років. Так, у Швеції і Норвегії є пам'ятки дерев'яної архітектури XII—XIII ст., на Україні найстаріші відносяться до XVI ст. Головною умовою довгого збереження дерев'яної будови є надійний захист її від води й волог. Якщо в невисоких будовах це вирішується порівняно просто, шляхом влаштування великого

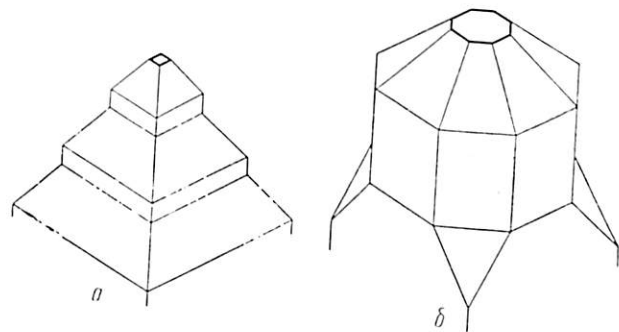

План Миколаївської церкви у Вінниці з восьмикутними зрубами і опасанням, 1746 р. Обмір. П. Г. Юрченка.

виносу стріхи або критих галерей, то у високих будівлях, таких, як церкви та дзвіниці, зробити це складніше. Коли стіна має висоту більше 3—4 м, зробити стріху, яка б захищала низ будинку і його підвалини, неможливо.

Це завдання ускладнювалося ще більше в тих місцевостях, де не було каменю, щоб підкласти під зруб. Тому основу будинку робили з окоренків дерева, поставлених сторч («стендари»), або з дубових колод, покладених на землю. При такому способі необхідно було подумати про захист фундаменту і підвалин. Для цього робили піддашок, що оперізував весь будинок, так зване опасання. Воно мало невелику висоту — 1,80—2,0 м і великий винос стріхи — від 1,5 до 2,5 м. При такому захисті дощ не падавав на підвалини навіть при найбільшому вітрі.

Встановлена певна залежність виносу стріхи опасання від кількості атмосферних опадів. Чим більше атмосферних опадів випадає в даній місцевості, тим більший винос стріхи опасання.

Схеми: а — квадратного намету з заломами; б — квадратного зрубу з восьмимериком.

Так, в гірських місцевостях Карпат, де кількість річних опадів дорівнює в середньому 1500 проти 800 мм на Придніпров'ї, виноси стріхи досягають 2,5 м. Крім захисту стін від дощу, опасання захищають людей від непогоди.

Конструктивно опасання вирішують двома способами. Перший з них полягає в тому, що для утримання даху опасання на кутах зрубу випускають кронштейни, на які спираються прогоничі під невеликі крокви покриття. Форма кронштейнів буває різна — від простих скосів або хвилястих уступів до дрібних зубців або півкруглих вирізів. При будь-яких профілях кронштейни мають монументальну форму, що відповідає частині будівлі, зв'язаній з низом споруди.

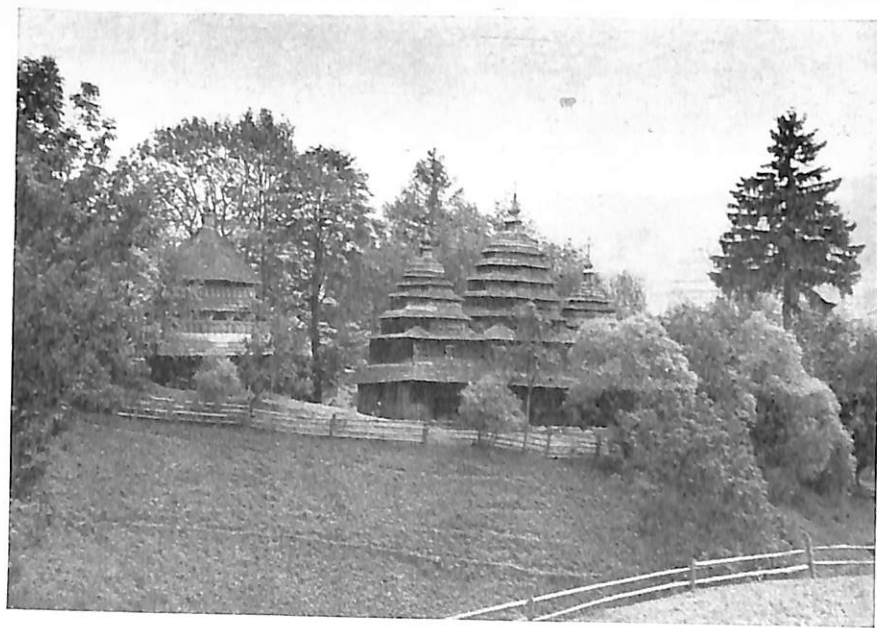
Другий спосіб влаштування опасання полягає в тому, що дах його тримається на стовпчиках, поставлених навколо будівлі на відстані 1,5—2 м від стіни; по них проходять прогоничі, на які спираються невеликі крокви, прибиті другим кінцем до зрубу.

Церква у с. Орява Львівської обл., 1882 р.

Можливо, що перший з цих засобів влаштування опасання є більш досконалим. Він конструктивно виходить з характеру зрубу, елементи опасання краще захищені від руйнування вологою. При другому способі сповпчки стикаються з землею і скоро гниють. Перший засіб є також і більш давнім, про що говорять пам'ятники дерев'яної архітектури.

Крім суцього практичного призначення, опасання, оперте на кронштейни, складає один з основних архітектурно-художніх засобів композиції церкви в цілому. Горизонтальна лінія опасання на кронштейнах цікаво і переконливо вирішує перехід від лінії землі до ледве похилих стін будинку та багаторазових горизонтальних членувань верхів. Зо-

Стіни і дах з гонтовою обшивкою, церква у с. Вижня Ростока Львівської обл., 1862 р.

рово складається таке враження, що будова наче пливе над землею. Це враження особливо відчувається в тризрубних бойківських церквах з високими ступінчастими верхами, схожими на вітрила кораблів, наповнених диханням вітру. Опасання на кронштейнах типові більше для церков Карпат, Поділля і Галичини з їх чіткими горизонтальними лініями заломів та ковчирів.

По-іншому архітектурне завдання вирішує опасання на стовпах, яке застосовували на Волині, Поділлі та Придніпров'ї. Тут церкви мають високий корпус і низьке опасання з дрібним кроком стопчиків або арок. Таке

Дах, покритий дощатим гонтом, церква у с. Данилове Закарпатської обл., XVIII ст.

Опасання на арках і кронштейнах, церква у с. Матків Львівської обл., 1838 р.

опасання, подібно до «нищевника» в російській архітектурі, надає будівлі масштабності і являє собою нібито стилобат, на якому стоїть будова.

Галереї у вигляді опасання були не тільки в церквах, а й в житлових будинках. Зараз їх можна бачити на Бойківщині, Гуцульщині, були вони й на Черкащині, Полтавщині і в с. Біла Церква на Закарпатті. В житлових будинках гуцулів і бойків невід'ємною частиною є крита галерея на передньому фасаді або навколо будинку, покрівля якої тримається на кронштейнах і стовпчиках. Дерев'яні ж аркади в хатах можна зустріти в районі Білої Церкви на Закарпатті. Тут прогоничам по стовпам та косякам надають округлої форми, утворюючи циркульну арку. Оздобу арки доповнюють голівками дерев'яних тиблів, що виступають з площини арки, та закругленими виступами,

подібними до кулі, які розташовують у центрі арки та фігурних розкосів.

Такі ж аркади є складовою частиною композиції деяких бойківських дерев'яних церков. Вони оперізують на другому ярусі бабінець з трьох боків. Аркади ці відіграють велике значення як елемент архітектурної виразності. Своїм м'яким хвилястим ритмом вони підкреслюють горизонтальні членування, надають будові привітності та затишку. Криві лінії сприймаються особливо приємно в оточенні часто повторюваних горизонтальних та вертикальних ліній, що окреслюють заломы верхів.

Наскільки сміливо, економно і з повним розумінням механіки зрубової конструкції народні майстри-теслярі вирішували окремі частини будівлі, можна бачити на прикладі того, як робилась основа будівлі, опираючись на землю.

Опасання на арках, церква у с. Іванківці Хмельницької обл., XVIII ст.

Зрубова конструкція досить жорстка і міцна, але в той же час вона й еластична, тому невелике осідання фундаментів не відбивалося так негативно на станові будівлі, як в монолітних кам'яних будовах.

Роботу починали з того, що на підготовлену площадку укладали по кутах будови великі камені, а іноді і по одному-два камені по суміжних кутах. На каміння вкладали підвалини. Нерідко траплялося, що в церквах та високих будівлях окремі кутові камені поволі загрузали в землю, осідали, через що кут повисав і потроху деформувався. Виправляли це дуже просто — підважували кут і лагоди-

Галерея в бойківській хаті, с. Орявчик Львівської обл., XIX ст.

ли кам'яну підпору. Така ж операція виконувалась і тоді, коли прогнівала підвалина або перші зрубину. Так, на одвірковій церкві св. Юра в Дрогобичі читаємо напис від 1825 р.: «...сей дом... подваженій певтора локте» (70 см); в 1768 р. майстер Тесленко Степан з села Літок коло Києва підписав контракт «подважить... церкву у Димерці». Як видно, «підважити» церкву було звичайною справою і зверталися до неї часто.

Дуже давнім способом влаштування своєрідного фундаменту були «стендари» — трохи заглиблені в землю короткі товсті окоренки, які ставились у ряд один до одного

по всьому контуру будови. Такі фундаменти можна побачити ще в Степані на Ровенщині, в Тучапах, Холоїві, Цеперові на Галичині.

В селі Синяві на Київщині п'ятизрубна церква стоїть на величезних дубових колодках, покладених по контуру просто на землю. Колоди ці захищені від дощів дощатими фартухами, прикріпленими до підвалин.

З XVIII ст. в практику народної дерев'яної архітектури поступово входять цегляні або кам'яні підмурки по всьому контуру будівлі.

Це було перейнято з досвіду кам'яного будівництва і поступово запроваджувалось не тільки в монументальному культовому будівництві, а й у житловому.

Милуючись досконалыми творами народних майстрів, мимоволі питаєш себе, як вони робили такі прекрасні будівлі, які інструменти використовували, якими методами встановлювали основні розміри, а також архітектурні пропорції будови і окремих її частин.

Інструмент був простий. Це — сокира, свердло, струг, пила і шнур. Пила була не скрізь, бо є немало пам'яток дерев'яної архітектури, де нема слідів використання пилки. Цими простими інструментами будували великі і досить складні будівлі — величні дерев'яні храми, палаци, замки, фортеці. В середині XVII ст. мандрівник Павло Алеппський відмічав у своєму щоденнику, що в дерев'яних палацах зрубини були так ретельно припасовані одна до одної, що не можна було знайти щілини, і створювалось враження, ніби вся стіна зроблена з однієї величезної плахи. І зараз можна бачити таку роботу на Гуцульщині, в недавно збудованих хатах в с. Бабин і Дзимброна.

→

Дерев'яна аркада хати, с. Біла Церква Закарпатської обл.

Матеріал для будови був один — дерево. Збереглося немало пам'яток, які були споруджені без жодного цвяха — все з дерева. Деякі майстри мали дуже цікаві прилади для точного встановлення кутових врубок в кругляках, а також нахилів наметових покриттів. Ці прилади створені на підставі великого досвіду в будівництві.

Щодо пристосувань для піднімання у верхні яруси важких елементів будівлі — трямів* та зрубін, то іноді зустрічаються окремі вказівки, з яких видно, що такі пристосування існували. Павло Алеппський пише про будівництво дерев'яної Успенської церкви у Переяславі: «Все это здание новое и еще не окончено, так как внутри стоят приспособления, при помощи которых подымают материалы на канатах»**. Прості дерев'яні крани з системою блоків для канатів, що служили для піднімання каменю та цегли, були й раніше відомі в кам'яному будівництві, і могли застосовуватися також і в дерев'яному.

Виконання значних будівельних робіт, особливо коли споруджувались великі замки та укріплення, вимагало відповідної організації. Про це ми маємо мало відомостей, в давніх актах зустрічаються лише окремі згадки. Так, після знищення Київського замку Менглі Гіреєм у 1542 р. для його поновлення було зібрано до 20 тисяч чоловік. Постійне відновлення та ремонт замків були тяжкою повинністю навколишнього населення.

Що ж до творчих методів майстрів-теслярів, то ретельне вивчення кращих пам'яток дерев'яної архітектури дало разючі, гідні подиву наслідки. В пам'ятках певних груп чітко простежується єдність пропорцій, однакове співвід-

* Тряма — другорядна балка.

** Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. М., 1896, стр. 190.

Стендари, м. Степань Ровенської обл., 1759 р.

ношення основних частин будівель. Це не випадкове явище, а, мабуть, навмисне застосування певних законів побудови окремих типів дерев'яних будинків.

В кам'яній архітектурі це явище має давню історію, ще за часів давньої Русі. В кінці минулого століття археологи звернули увагу на дивне плоске каміння, на якому було якесь креслення у вигляді прямокутників, вписаних один у другий. Такі плити було знайдено у Старій Рязані, Тмутараканському городищі на Тамані, на Кавказі і в Болгарії. Названо їх «вавілонами».

Дослідження цих «вавілонів» дали цікаві наслідки: усі сторони складної фігури, вибитої на камені, пов'язані між собою певними пропорціями. Виявилось, що розміри ліній

на камені мають зв'язок з давньоруською мірою довжини. Учені доводять, що «вавілон» був будівельним кресленням давньоруських майстрів, геометричним прообразом їх ідей.

«Мудрость градодельцев» була в цих вибитих на камені фігурах, які стали символом майстерності. Цілком можливо, що творчий досвід давньоруських майстрів в якійсь мірі використовувався в пізніших століттях. Наявність в народній дерев'яній архітектурі окремих районів України сталих пропорцій дає підставу припускати, що теслярі XVI—XIX ст. користувалися в своїй роботі певними правилами та законами визначення розмірів і форм, перевіреними віковим досвідом.

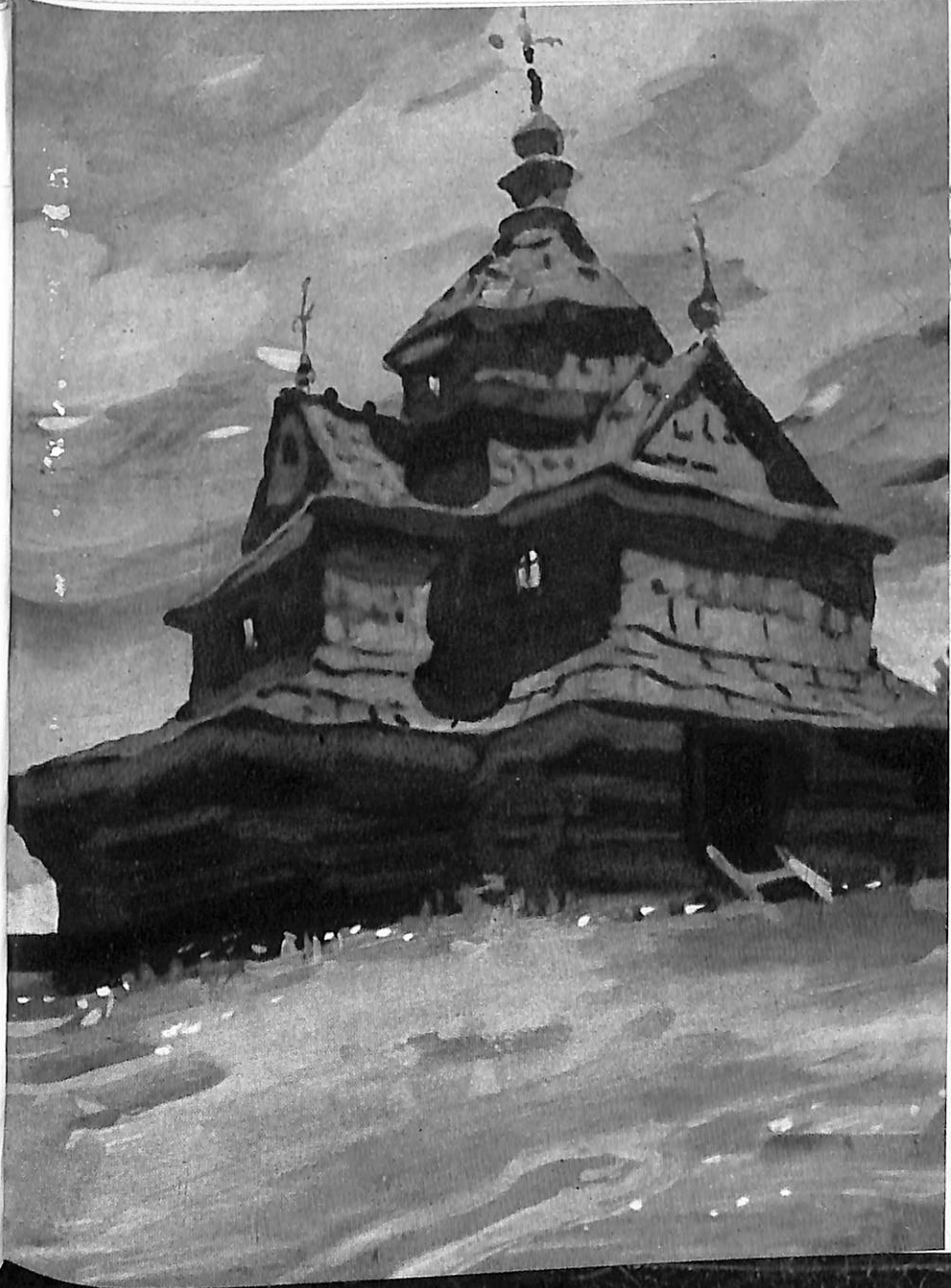
К олі глянути на карту населених місць давньої Русі, то неважко помітити найбільше їх скупчення в середньому Придніпров'ї та у верхів'ях річок Буга і Дністра. Особливо багато було їх на Дніпрі — від неприступного замка Любеча на півночі до укріпленого Воїня на півдні, а також на Росі.

Ставили поселення, використовуючи всі вигоди місцевості. То були вони заховані від ворогів в непрохідних лісах, то винесені на круті схили річних лук, то збудовані на торгових шляхах. В усіх випадках ставили «города велики» з врахуванням не тільки оборонних та транспортних вигод, а й вимог естетичних, про що красномовно свідчать пейзажі Чернігова, Старогородки, Києва, Переяслава та Канева.

Відомості з літописів і особливо археологічні дослідження дають можливість відтворити структуру давніх населених міст та окремі елементи їх архітектури. З них ми довідуємось, що за рідким виключенням поселення будували з дерева. Щодо кам'яної архітектури, то археологічні дані та пам'ятки, що збереглися до наших днів, дають можливість розпізнати два історичних етапи її розвитку. Перший етап — з кінця X до другої половини XI ст., коли давньоруська держава була в розквіті і коли будувались величні собори, князівські палаци, гридниці і т. п. Другий етап — друга половина XI — початок XII ст., коли скорочується обсяг загальнодержавного будівництва в Києві і розгортається значне будівництво в містах та в монастирях. Що ж до дерев'яного будівництва, то в ці часи відомості

про нього настільки обмежені, що нема можливості на конкретному матеріалі простежити наявність певних етапів розвитку. Тут можна посплатись тільки на окремі, розрізані відомості.

Будівництво фортець було значною галуззю давньоруської будівельної справи з своїми конструктивними прийомами, притаманними тільки цій галузі із характерним використанням дерева. В середині великих земляних валів найбільш відповідальних фортець була дерев'яна серцевина. Так, фортеця міста Білгорода, яке мало велике значення в захисті Києва, збудована Володимиром Святославовичем в 991 р., дає цікавий приклад складної конструкції вала. Його основу складали дубові зруби, що були заповнені сирцевою цеглою та глиною, зовні ж зруби були засипані землею, задерновані у формі вала, поверх якого йшов критий дерев'яний обхід в один-два яруси з бійницями. Дерев'яні зруби, що були основою вала, були захищені під шаром землі. Дерев'яний замок в Любечі на Чернігівщині (XI—XII ст.) був збудований для захисту Київської землі з півночі. Він стояв на верховині високого горба на березі Дніпра. Дубові стіни утворювали великий замкнутий двір і ступенями спускалися донизу, до води, оточуючи з двох боків вузький прохід до замка. Висока башта та церква, князівський палац, житлові та господарчі будинки стояли за стінами у дворі, причому великі споруди, як триповерховий палац, входили до системи замкових укріплень. З реконструкції видно, що замок був грізним, неприступним укріпленням, цікавим своєю невимушеною композицією і різноманітністю форм. Він виділявся не тільки багатством архітектурних об'ємів, а й кольором. Як показали археологічні дослідження, окремі будови, наприклад, церква, мали покрівлю даху з свинцевих аркушів, а в князівському палаці були великі круглі прикраси з полив'яної

Вмѣстѣ съ дѣла въ обратъ. колибы творили ели
кохотѣ. нво здержимъ мѣстоу снѣдѣ. пизадрать.

Будують місто. Мініатюра з Радзивілівського літопису
XIII—XV ст.

кераміки, які на фоні дерев'яних стін були особливо яскравими.

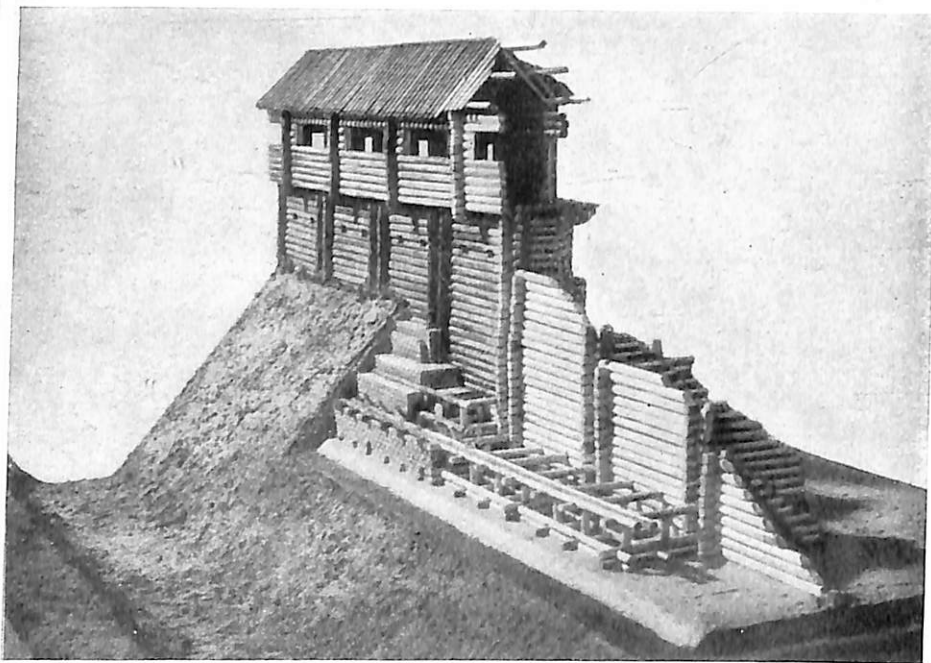
Може це була єдина на Русі унікальна споруда? Ні, таких було немало.

Давньоруське місто Родень стояло на правому березі Дніпра, на південь від Канева, на горі Княжій. Родень відомий ще з X ст., але особливого значення набув у XII—XIII ст., бо серед пороських фортець Родень був найбільшою й найміцнішою.

Весь комплекс споруд Роденської фортеці своїми стінами, баштами, церквою увінчує високий горб з крутими схилами.

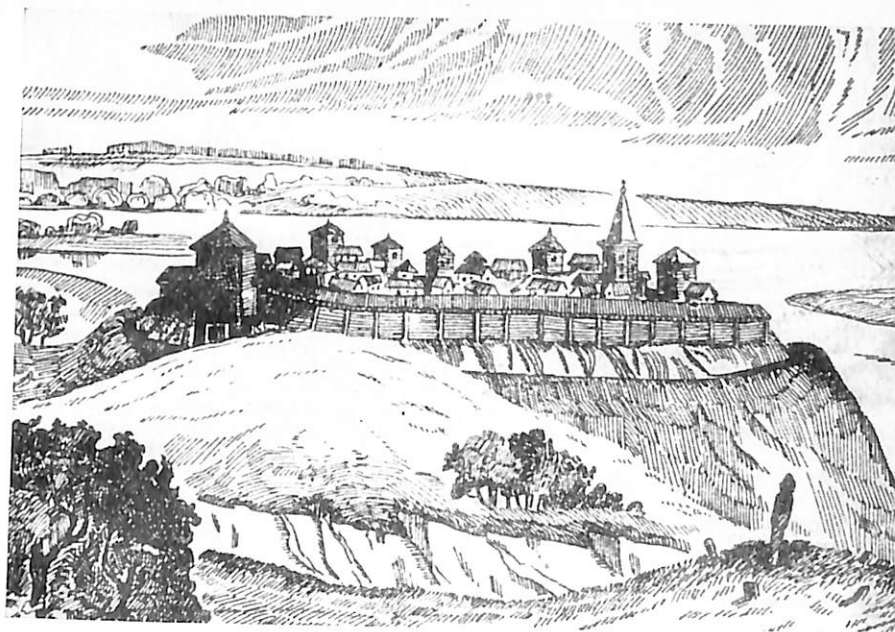
Церква у Ворохті, XVIII ст. Гуаш худ. Химича Ю. І.

Церковь в Ворохте, XVIII ст. Гуашь худ. Химича Ю. И.

Дерев'яно-земляні укріплення Білгородки коло Києва, X—XII ст.
Макет. Реконструкція М. В. Гордцова та Б. О. Рибаківа.

Великі дерев'яно-земляні укріплення були в Києві, Білгороді під Києвом, у Переяславі та інших містах давньої Русі. Цікавим прикладом дерев'яного укріплення невеликого сторожевого поселення XI—XIII ст. — часів феодального роздрібнення — є Райковецьке городище коло Бердичева. Тут система захисту являла собою лінію дубових клітей, які оточували навкруги дитинець площею до 3000 м². Вони були забиті глиною, утворюючи площадку з бруствером-забором. Зовні зруби були обмазані глиною, щоб запобігти підпалюванню. З середини дитинця по всьому

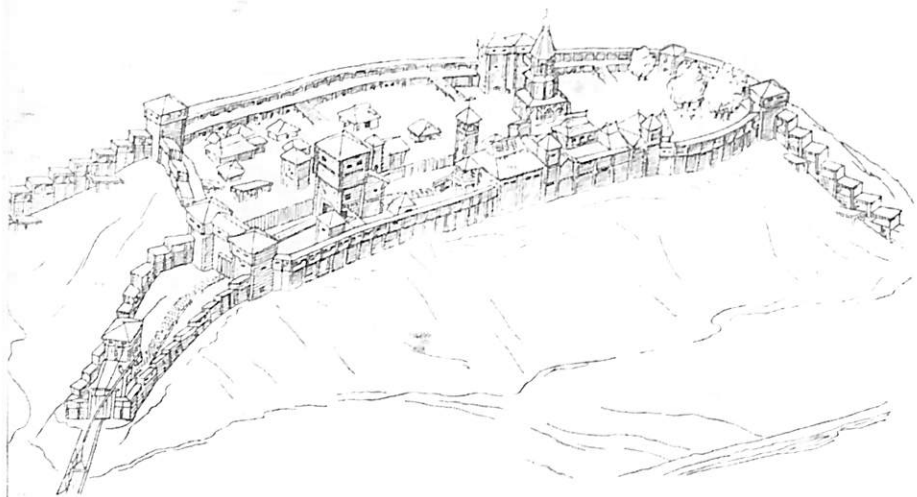

Укріплене місто Родень коло Канева, XI—XII ст. Реконструкція
Г. Г. Мезенцевої.

периметру стін ішов другий ряд клітей з накатом поверху, який використовувався для житла, і третій ряд, вже не суцільний, призначався для зберігання різного майна.

В центрі дитинця лишалась невелика площа, вільна від забудови, яку використовували для зберігання запасів сіна, загону скота та майстерень. Можливо, що Райковецьке городище було невеликою садибою-замком.

Особлива увага приділялась захистові входу до фортеці; для цього застосовувались різні засоби. У згаданому вище Любецькому замку вхід був захищений двома ворітьми та

Замок у Любечі Чернігівської обл., XI—XII ст. Реконструкція
Б. О. Рибаківа

двома стінами, що йшли рівнобіжно, з яких можна було провадити бічний обстріл ворога. Можливо, зовні біля воріт був місток над ровом, що підіймався при допомозі журавля. В Райковецькому городищі перед входом до дитинця рів мав дуже круті боки, по яких косо йшла вузьенька доріжка до воріт; це ставило ворога під прямий обстріл зі стін.

За валами та стінами фортець стояли багаті княжі двори з хоромами. В збудуванні княжих хоромів майстри-теслярі намагалися показати своє мистецтво в найкращому вигляді. Від цих дерев'яних хоромів нічого не збереглося, крім літописних звісток, з яких відомо, що в одному тільки Києві та його околицях було кілька княжих дворів, — Старий, Новий, на Угорському, на Берестові, у Білгороді,

у Вишгороді. В основі їх побудови була та ж сама рублена кліть, що і в інших тогочасних значних будівлях. Про це свідчать рештки кам'яних хоромів, планіровка яких нагадує дерев'яні будинки у формі клітей-зрубів, поставлених в один ряд. Хорони мали просторі ганки типу рундуків, криті галереї і переходи, приміщення для розваг на верхніх поверхах — теремки, які іноді називають златоверхими. Так, в билині про легендарного Чурила старий Бурмяга розповідає:

«Как живет он да пониже Мала Киевца.
Двор у Чурила на семи верстах,
Около двора булатный тын,
Верхи на тычинках — точеные,
Каждая с маковкой-жемчужинкой;
Подворотня — дорог рыбий зуб,
Над воротами икон до семидесяти;
Средь двора терема стоят,
Терема все златоверховатые.
Первые ворота валящатые (резные),
Средние ворота — стекольчатые,
Третьи ворота — решетчатые».

Особливо цікавими були так звані «гридниці» — великі приміщення, багато оздоблені, де справлялися офіційні прийоми та банкети. Про оздобу інтер'єрів можна судити по високохудожніх різноманітних виробах, знайдених під час археологічних розкопок.

Найвищі досягнення теслярського мистецтва давніх слов'ян втілювалися в церковних будинках, які посідали чільне місце в ансамблях поселень.

Будування нових культових споруд не ставило перед слов'янськими теслярами того часу будь-яких нових проблем. Тоді були вже певні традиції дерев'яної архітектури і обізнаність майстрів з вимогами, які ставила релігія перед будинком церкви. Для церкви треба було мати два основних приміщення — одне для прихожан і друге — для

вівтаря. Перше повинно було бути великим, щоб вмістити всіх прихожан, друге значно менше. Крім цього, було й третє, підсобне — сіни, зв'язані з приміщенням для прихожан.

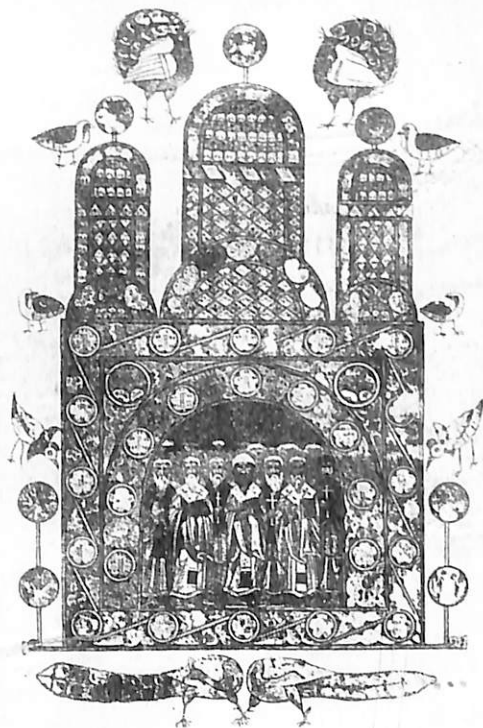
Спроби збільшити місткість основного приміщення при певній обмеженості довжини зрубин (7—8 м) привели до створення кількох типів церковних споруд — три-, п'яти-, дев'яти- і навіть тринадцятизрубних. Всі вони об'єднуються тим, що в основі композиції кожної з них лежить однакова складова частина — квадратна кліть.

Мініатюри рукопису «Житие Бориса и Глеба» (XIV ст.) дають кілька зображень дерев'яних церков у Вишгороді коло Києва, серед яких бачимо церкву з однією та п'ятьма банями. Остання з них мала не менше п'яти зрубів. Коли така кількість дерев'яних церков різних типів була у Вишгороді — другорядному давньоруському поселенні, то можна гадати, що в Києві та Чернігові їх було набагато більше, причому окремі з них — головніші — були великими, складними спорудами. Так, Новгородський літопис 989 р. розповідає, що «Постави владыка епископъ Іоакимъ первую церковь деревяную дубовую святыя Софии, имящую верх 13, и стояла 60 лет».* Це вже була грандіозна дерев'яна споруда, при будівництві якої теслярам приходилось вирішувати складні проблеми архітектурного і технічного порядку.

Літописи і мініатюри дають відомості, які допомагають відтворити тільки основні контури церкви та принципи їх композиції. Що ж до архітектурних деталей та оздоб, то про це можна гадати на підставі другорядних даних та певних аналогій. Дослідники історії української архітектури не раз звертали увагу на певну спільність загальної композиції кам'яних та дерев'яних храмів XVII—XVIII ст.

* Полное собрание русских летописей. Т. III. Новгородские летописи. С.-Петербург, 1841, стр. 208.

Зображення церкви в
«Изборнике Святослава»,
1073. р.

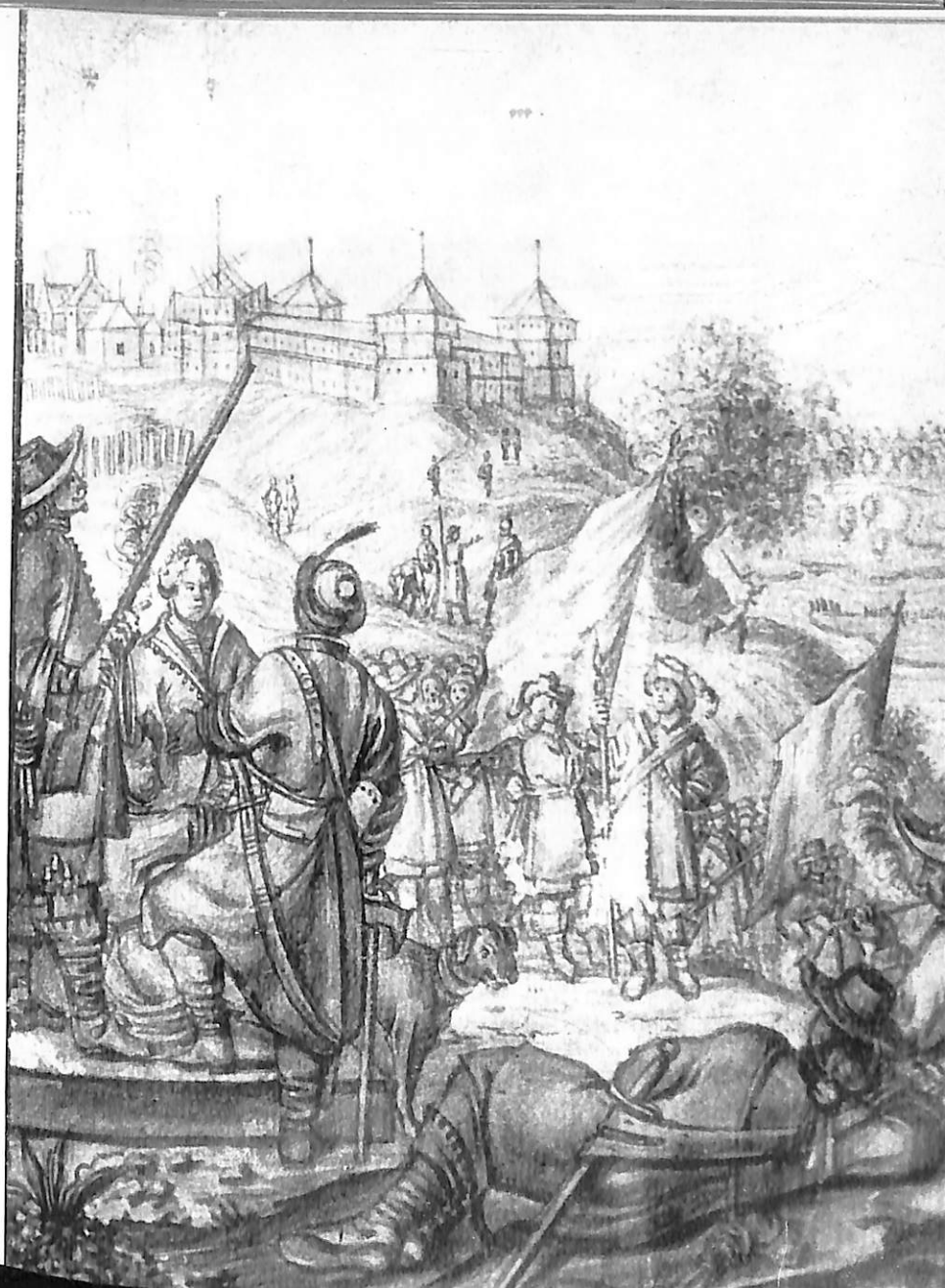
з храмами південних давньоруських земель. Пірамідальність загальної композиції — силуета споруди, вертикально-центрична система — це основні характерні риси Софії Київської, надбрамної церкви всіх святих у Лаврі і дерев'яної церкви у Новомосковську. Різні епохи, різні матеріали і різні стилістичні характеристики, а загальна структура — єдина. Коли така спільність давньоруських прийомів

відчувається в українській архітектурі пізніших століть, то можна гадати про існування такого ж монументально-декоративного мистецтва в давньоруських дерев'яних храмах, як в кам'яних давньоруських храмах та українських дерев'яних храмах XVI—XVII ст. В храмах давньоруських південної Русі, як і в українських пізніших епох, всередині дерев'яні стіни були рівними, гладенькими, бо зроблені вони були з тесаних брусів дуба, липи чи сосни, а не з кругляків, як це було на півночі Давньої Русі та пізніше в руському народному дерев'яному будівництві. Дерев'яні капища слов'ян всередині та зовні вони були багато прикрашені різьбленням та фарбуванням; пізніше в давньоруському культовому будівництві неодмінною складовою частиною інтер'єра були фрескові розписи, а в українській дерев'яній архітектурі XVI—XVII ст. відомі монументальні настінні розписи, манера виконання та цілком усталені прийоми свідчать про дуже давні традиції цього мистецтва. В Давній Русі разом із досвідченими майстрами теслярської справи працювали талановиті майстри монументально-декоративного мистецтва.

Вже тоді справа будівництва мала свій організаційний уклад. Були артіль теслярів, і є деякі відомості про внутрішню організацію ремесла в межах однієї артілі. Артіль теслярів очолював старший тесляр («старейшина») — старший, «порадник». Він керував всіма справами артілі і був юридичним представником артілі, з ним велись переговори про роботу.

Теслярське ремесло користувалося повагою і високо цінилося. Теслярів згадували в народних переказах та літописах. До наших днів дійшли імена видатних майстрів-

→
Замок у Києві на Кисилівці. Мал. А. Вестерфельда, 1651 р.

теслярів часів давньої Русі — майстер дерев'яної церкви у Вишгороді — Ждан Микола, «муж хитер» тесляр Олекса, якого послав князь Володимир Василькович у Володимир-Волинський «город ставити», Вишгородський «городник» Міронег. Відомо, що теслярський староста Ждан з Вишгорода під Києвом кожний рік справляв банкет на честь св. Миколая, заступника теслярів. Такі банкети справляли і в «огородників» (будівників замків та фортець) у Великому Новгороді.

Татаро-монгольська навала у 1237—1240 рр. затримала розвиток продуктивних сил і культури Давньої Русі. Знесилена феодалними війнами Русь не могла протистояти татарам, але ціною великих втрат і руйнувань вона зупинила їх рух на захід.

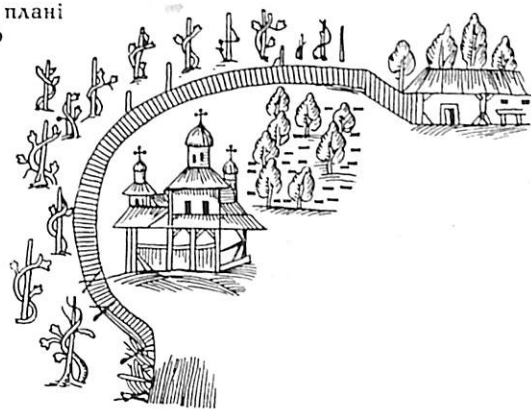
Великі і малі міста Русі лежали в руїнах, особливо потерпіли дерев'яні споруди. Населення загинуло, або було взято у полон. На певний час припинилось кам'яне будівництво і зменшилося дерев'яне.

Про українську дерев'яну архітектуру XIV—XV ст. немає відомостей; не збереглася жодна пам'ятка цих часів, нема і описів. Із записів про пізніші споруди, а також на підставі окремих пам'яток дерев'яної архітектури XV — початку XVI ст. можемо гадати, що в ці часи використовували будівельні прийоми Давньої Русі.

Найстаріші відомості відносяться до дерев'яних укріплень Володимир-Волинського, збудованих, мабуть, наприкінці XIV ст. Це були рублені з дерева стіни з бійницями у три яруси з надбрамною вежею та зведеним містком перед нею. Зруби замку були обмазані глиною і побілені, що надавало зовнішньому виглядові укріплення схожості з кам'яною спорудою.

В першій половині XVI ст. були збудовані державні замки у Вінниці, Житомирі, Києві, Черкасах і інших містах.

Дерев'яна церква на плані
Києва Кальнофойського
1638 р.

Вони теж складались з веж різної форми, укріплених стін, обходів і низки службових та житлових приміщень. Особливо значним був київський замок на горі Кисілівці, збудований з соснового дерева «городничем киевским» Іваном Служкою. У замку було п'ятнадцять веж, високі дерев'яні стіни з бійницями у три яруси. На території замка розміщувалось багато різних дерев'яних будинків.

До наших часів збереглися зображення церков на старовинних гравюрах та кілька церков XV—XVI ст., які є одними з найстаріших пам'яток дерев'яної архітектури. Ці пам'ятки мають величезне, неоцінене значення. Через чотири сторіччя вони донесли до нас зразки дерев'яної архітектури не тільки XVI ст., а й значно давніших часів, бо форми, які ми бачимо, складались раніше. Мова йде про Миколаївську церкву у селі Середнє Водяне на Закарпатті, яка згідно з церковними записами збудована в 1428 р., Святодухівську (1502 р.) і Троїцьку (1593 р.), церкви у Потеличі, Великому і Рогатині (XVI ст.) на Львівщині,

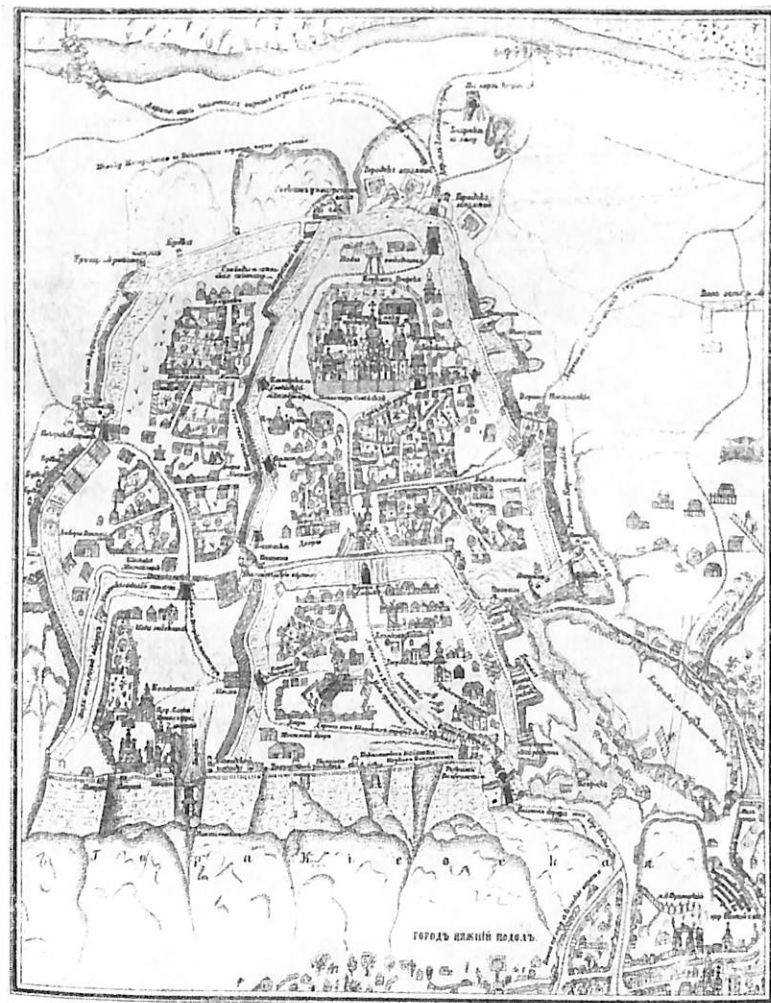
у Суходолах (1580 р.) та Качині (1589 р.) на Волині і в Дорогинці (1600 р.) на Київщині.

Гранична ясність і простота загальної структури та лаконізм художніх форм згаданих пам'яток наводять на думку, що риси ці є відгуком того давнього часу, коли ще складались елементарні прийоми слов'янського дерев'яного будівництва. Їх архаїзм відчувається не тільки в архітектурних формах, але і в конструкціях окремих частин. І хоч внаслідок ремонтів та перебудов кожна з них зазнала тих чи інших змін, все ж таки пізніші нашарування не вплинули на основні контури первинного вигляду будови.

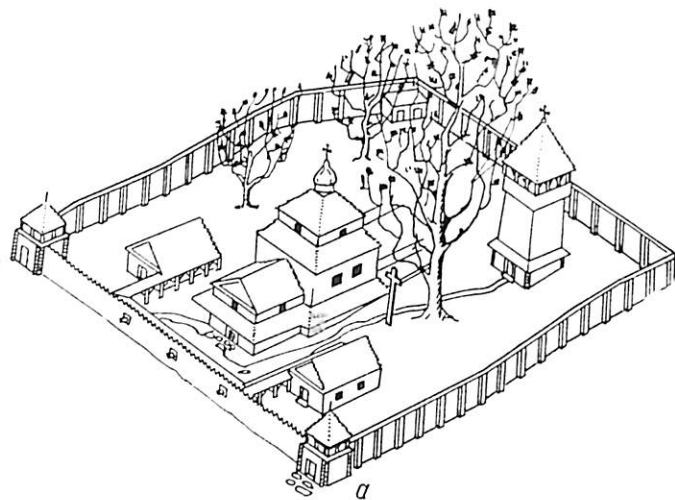
Церкви ці тризрубні, з панівними горизонтальними розмірами. У всіх провідною є одна композиційна тема — центральний квадратний зруб, перекритий квадратним наметом. Але є між ними й різниця. Галицькі церкви (Потелича, Великого, Рогатина) мають квадратний намет над середнім зрубом з двосхилим покриттям бокових зрубів. Стіни з помітним нахилом до центральної вертикальної осі через невеликий уступ карниза переходять до пірамідального намету. На стінах нема ніяких прикрас, але обшивка стін та даху гонтом створює своєрідний малюнок художнього мережива.

Дерев'яні будови Потелича і Рогатина споріднені з кам'яними та цегляними будовами XIV—XV ст., де системою кладки стін з цегли та каменю створювався своєрідний площинний орнамент. На заході України збереглося багато пам'яток такого типу XVII ст.

Це церкви у Полонному (1612 р.), Торках (1644 р.), Сколі (XVII ст.), Радружі (XVII ст.), Дрогобичі (ц. Здви-

План верхнього Києва 1695 р.

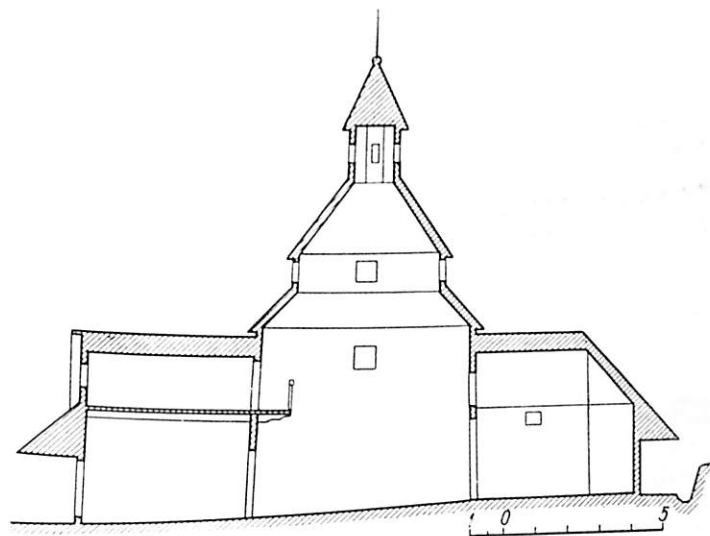

Святодухівська церква у с. Потелич Львівської обл.
1502 р. Реконструкція П. Г. Юрченка: а — загальний
вигляд; б — план; в — розріз.

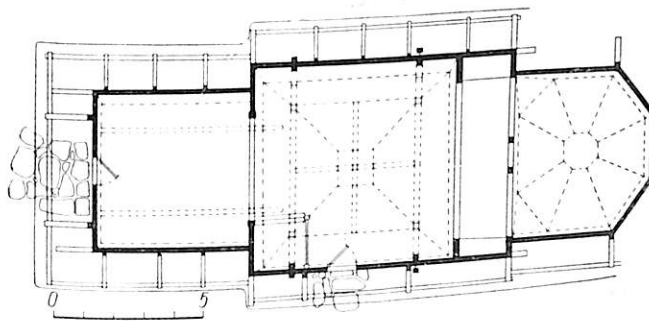
ження, XVII ст.), Унятичах (XVII ст.), Данильчі (XVII ст.), Старій Солі (XVII ст.), Вархраті (1678 р.), Морозовичах (XVII ст.), Вовчому (1680 р.), Дмитровичах (1655 р.).

Волинські церкви в Качині і Суходолах, а також в Дорогинці є іншим варіантом старовинного типу тризрубних церков, в якому всі три зруби мають високі квадратні наметові перекриття.

Найдавніші будівлі з чотирикутним наметом зосереджені переважно в районах стародавніх міст — Києва, Дрогобича, Самбора, Рогатина і мають над нефом прямокутне наметове покриття. Це дає підставу вважати, що така

б

в

форма покриття в українському дерев'яному будівництві в XV—XVI ст. була переважаючою, а в деяких районах, можливо, і єдиною формою перекриття квадратних церковних зрубів.

Особливістю згаданих квадратних наметових перекриттів є те, що зовнішня їх форма цілком відповідає внутрішній.

Зовні до наметового зрубу прикріплені по прогоничах лати, а по латах укладений гонт. Таким чином, тут відсутнє горище.

Як відомо, в древньоруському кам'яному будівництві склепінчасте перекриття приміщень і дах над ними також складали єдину, сполучену конструкцію. Свинцева покрівля укладалась по зовнішній поверхні склепів і таким чином зовнішні форми даху у вигляді півсфери чи півциліндра відповідали внутрішнім. Ця спорідненість конструктивних прийомів в древньоруській архітектурі та в народному дерев'яному будівництві найдавніших з відомих нам пам'яток свідчить про те, що квадратні наметові верхи несуть в собі давні будівельні традиції.

Розквіт міста Потелича, одного з стародавніх міст, припадає на XVI ст. На багатих родовищах гончарських і фаянсових глин та білого піску було широко розвинене гончарське, фаянсове та гутне виробництво, а також інші ремісничі промисли. Місто було широко розбудоване, мало кілька дерев'яних церков. З них дерев'яна Троїцька церква (1593 р.) з настінними розписами визначалась своїми надзвичайно великими розмірами. Вона була найбільшою серед відомих нам дерев'яних церков західних українських земель.

Святодухівська церква в Потеличі стоїть на підгір'ї, над річкою Тилич, відокремлено від міста. За церквою підіймається висока гора, на якій були рештки давнього кам'яного замку, що панував над містом та давнім шляхом

Церква Калинишевського в Ромнах, XVIII ст. Гуаш худ. Химича Ю. І.
Церковъ Калнышевскаго в Ромнах, XVIII ст. Гуашъ худ. Химича Ю. И.

з Белза в Надсянне. В XVII та на початку XVIII ст. до церкви відносився ряд споруд — дзвіниця, дерев'яна огорожа, дві кам'яні комори по боках бабинця і одна під дзвіницею. Це був цілий архітектурний комплекс, тісно пов'язаний з життям гончарського цеху, бо церкву збудували гончарі; цей комплекс до того ж був і оборонним, і тут зберігалось сім гаківниць.

В Святодухівській церкві в первинному вигляді збереглися лише стіни бабинця та нефа і, можливо, квадратний намет над нефом, інші ж елементи будови зазнали істотних змін, особливо під час капітального ремонту церкви в 1736 р. майстром «тесельного куншту» Казимиром Домініковичем. Можливо, що десь у XVIII ст. був зроблений новий вівтар з восьмикутним наметом на восьмирикові. Є підстави гадати, що форма верха над вівтарем до перебудови була іншою, такою, як форма покриття бабинця.

Недалеко від Потелича в селі Радруж є дерев'яна церква, збудована в першій половині XVII ст. В ній бабинець і особливо неф мають форми, пропорції і конструкції такі ж, як і в Святодухівській церкві. У цих церквах навіть всередині нефа конструкція наметів з прогонами, стояками та косяками однакова. Видно, що обидві церкви будувалися майстрами однієї школи і початкова форма покриття над вівтарем Святодухівської церкви була, мабуть, такою ж, як і в церкві св. Параскеви в Радружі, тобто у вигляді двосхилого даху і без бані. Такою ж є форма перекриття вівтаря Здвиженської церкви у Дрогобичі.

Загальна композиція об'ємів Святодухівської церкви є типовою для цього класичного виду старовинних дерев'яних церков. Низька, підкреслено горизонтальна форма бабинця і вівтаря, що мають одну висоту і ширину і всередині перетинаються поширеним об'ємом нефа з розвиненим квадратним наметом з одним заломом.

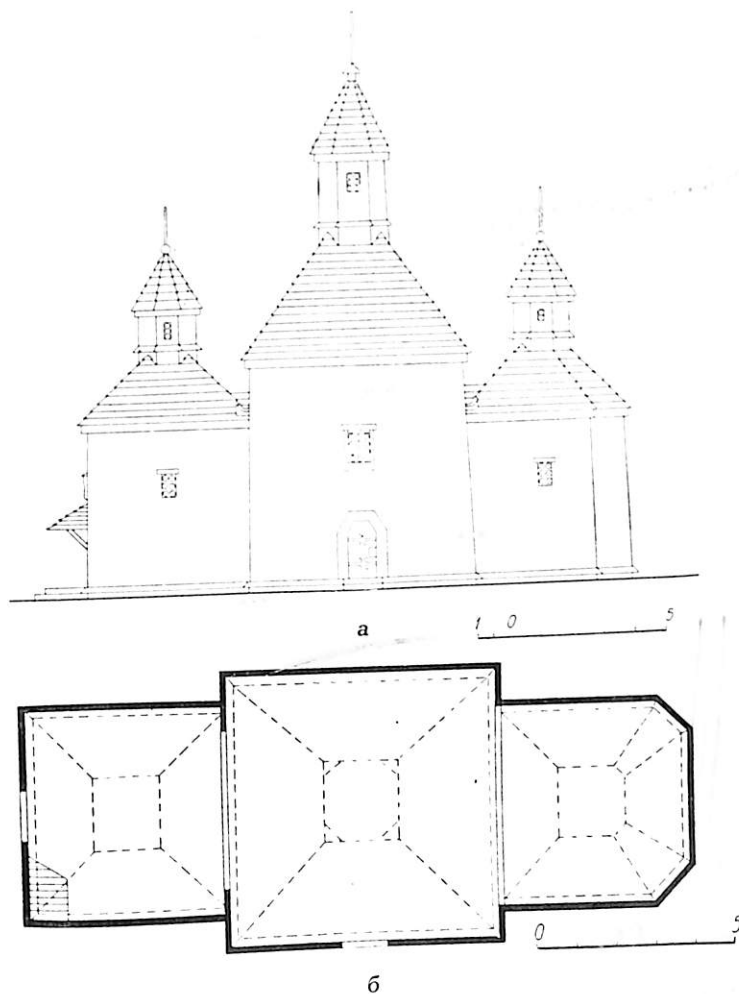
форми церкви прості, і весь облік церкви визначається не деталями, а пропорціями окремих її елементів. Особливу роль відіграє низьке піддашся навколо церкви, створюючи чітке горизонтальне членування, яке збагачує загальний силует будови і оптично мовби збільшує розміри і особливо висоту.

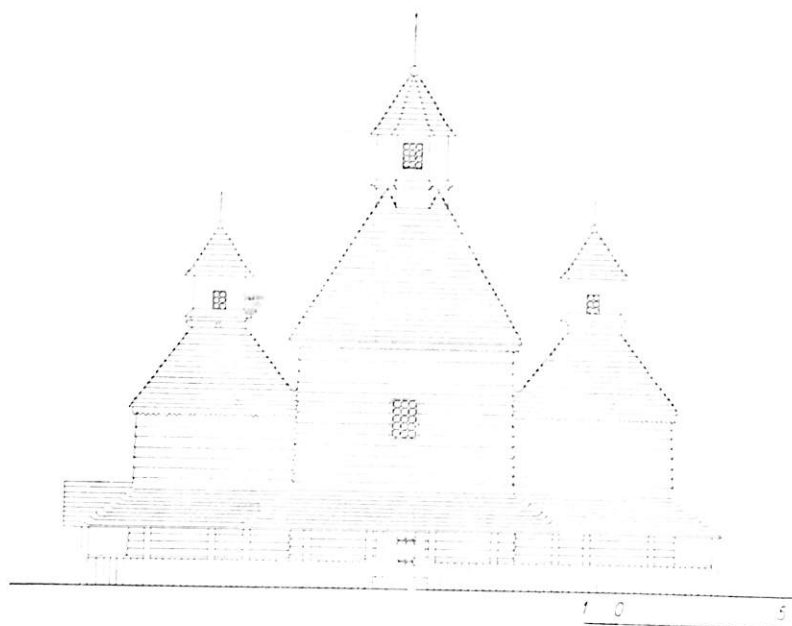
Церква в Потеличі є найстарішою на Україні, яка збереглася в основних своїх частинах без істотних змін.

Другою видатною пам'яткою, яка була збудована трохи пізніше, є Михайлівська церква в Дорогинці, під Києвом, в дрімучих лісах, на південній межі Полісся. Вона теж має три зруби, причому східний зруб — вівтар, не прямокутний, а шестикутний. За довгий вік свого існування церква зазнала змін, особливо її центральний зруб. В XIX ст. на Волині і Київщині пройшла хвиля розширень і переробок дерев'яних церков; до нефа з боків, з півдня і півночі прибудовували приміщення для збільшення місткості церкви, при цьому старі вікна нефа забивали і робили по два нових. На щастя, всі старі елементи будови відновити легко і це дає можливість відтворити первинний вигляд цієї пам'ятки.

Західний і центральний зруби мали високі квадратні намети, а східний зруб-вівтар — шестикутний. Маленькі віконця з круглими скельцями були розташовані високо, південні двері мали шестикутну форму з товстими одвірками. Глухі високі стіни, обшиті дошками, геометрично правильні високі квадратні намети прямолінійного окреслення з гонтовим покриттям, високі, важкуваті ліхтарі над наметами справляють враження неприступного замкненого приміщення, а ліхтарі схожі на маленькі дозорні башти.

Церква у с. Дорогинці Київської обл., 1600 р. Реконструкція
П. Г. Юрченка: а — план; б — південний фасад.

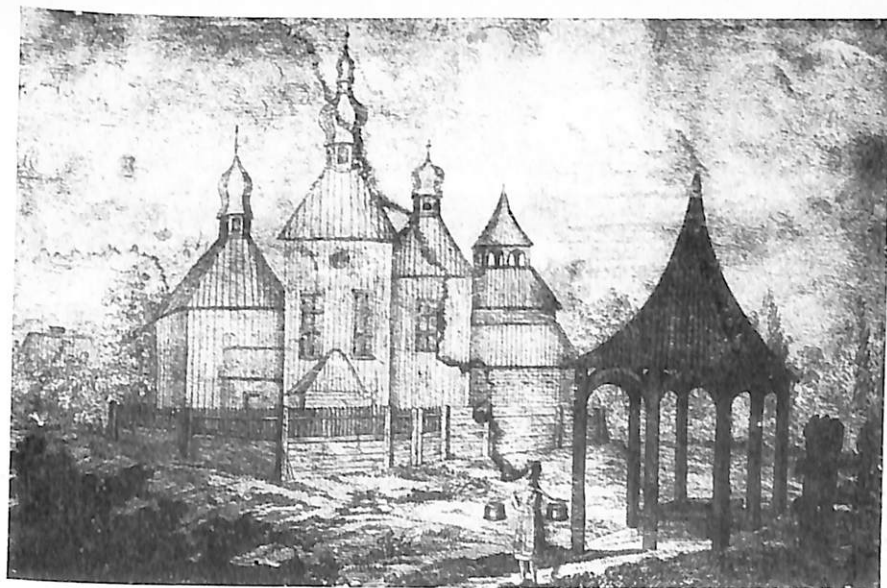

Південний фасад церкви у с. Качин Волинської обл., 1598 р.
Реконструкція П. Г. Юрченка.

В той же час у високих струнких наметах з крутими гранями та ліхтарями відчувається певна грація простих геометричних тіл, позбавлених будь-яких прикрас. І коли Святодухівська церква в Потеличі стоїть на крутих схилах, то церква в Дорогинці виросла на рівнині в оточенні соснових лісів.

Історія Златоустівської церкви у Києві на Подолі є показовою для пам'яток дерев'яної архітектури. На початку XVII ст. згадується дерев'яна церква в Києві на Подолі

Златоустівська церква у Києві. Малюнок 1814 р.

під назвою Притицького Миколи. Можна думати, що збудована вона була в XVI ст. Замість цієї церкви збудували кам'яну, а дерев'яну в 1631 р. розібрали, перевезли у Старий Київ і на розі теперішніх вулиць Великої Житомирської і Володимирської заснували дерев'яну Златоустівську церкву. В 1738 р. її перебудували, а в XIX ст. розібрали і перевезли в село Гавронщину на Київщині. Про зовнішній вигляд церкви дізнаємося з малюнка 1814 р. і фотографії 1871 р.

Це була простих форм тризрубна церква, причому кожний зруб був перекритий квадратними наметами. Архаїчні форми Златоустівської церкви говорять про те, що в основних своїх частинах вона до XIX ст. зберегла свою

первинну структуру. Про це свідчить малюнок Подолу А. Вестерфельда (середина XVII ст.), де є кілька дерев'яних церков з такими ж наметами, як у Златоустівській.

Мабуть, чи не до XVII ст. відносилась і цікава тризрубна дерев'яна дзвіниця, яка стояла коло Златоустівської церкви. З церквою в Дорогинці однакова в своїй основі церква у Качині на Волині, на десяток років старша від Дорогинської. Тут такі ж прості і високі намети, але навколо церкви в Качині було колись опасання на стовпах. Дуже важливим є те, що основні пропорції всіх цих церков — потелицької, дорогинської та качинської — однакові. Широкий діапазон розповсюдження таких пропорцій на території України і спорідненості архітектурних форм згаданих пам'яток свідчить про давність їх походження, і хоч ці церкви були збудовані в XVI ст., вони містять в собі багато старовинних архітектурних традицій.

Церкви Потелича, Качина і Дорогинки мають дуже цінні іконостаси і живопис XVII—XVIII ст.

В XVI ст. в українській архітектурі тип церкви з квадратними зрубами і наметовими перекриттями виступає як тип цілком усталений. Він застосовувався на крайньому заході України (с. Велике), в Києві і на Волині. Одна з найстаріших пам'яток дерев'яного будівництва Білорусії — Ільїнська церква у Вітебську, збудована в 1643 р., є цікавим свідком того, що і в Білорусії в ті часи теж були звичайними форми квадратних зрубів з квадратними наметовими покриттями.

Суспільне життя України в другій половині XVI та XVII ст. розвивалось в умовах загострення протиріч феодального ладу, піднесення національно-визвольного руху і зростаючої боротьби за національну культуру, за возз'єднання з братнім російським народом.

Розвиток ремесел і торгівлі, освіти та науки зумовив утвердження в культурі гуманістичних тенденцій, поступове звільнення світогляду від релігійних пут, проникнення світських начал в сфери мистецтва. В дерев'яній архітектурі яскраво проявляються риси національної самобутності, особливо в культовому будівництві, де знаходить цікаві форми синтез архітектури і монументального живопису та скульптури. В архітектурі дерев'яних палаців широко застосовується монументально-декоративне мистецтво. Посилюються взаємозв'язки між дерев'яною та кам'яною архітектурою, виникають нові типи будинків, зазнають змін відомі вже типи споруд.

Внаслідок посилення визвольної боротьби українського народу кількість замків та острогів на Україні значно збільшилась. Наприклад, тільки в межах Білоцерківського полку було близько п'ятнадцяти замків, а в межах Ніжинського — близько двадцяти. З розвитком вогнепальної зброї конструкція замків зазнає істотних змін. Замість дерев'яних зрубів та частоколів в найбільш відповідальних вузлах замка значне місце займають земляні споруди. Розміри замків і острогів збільшуються, конструкція їх стає складнішою. Ці зміни мали відповідний вплив на архітектуру.

Високі вали та глибокі рови змінювали топографію місцевості, навколишній пейзаж. Так, рів, який оточував замок в Почепі, мав впоперек 11, а в глибину 6 м; круті і високі земляні укоси добре підкреслювали монументальність глухих стін.

Невід'ємну частину укріплень — глибокі рови і земляні укоси дернували для закріплення земляних мас, іноді глибокі рови мали вертикальні стіни, які закріплювались зрубом з дубових брусів. Так, в Борзянському острозі рів з обох боків був закріплений зрубом, а в наказі про ремонт Ніжинського острогу сказано, що «почву сделать рубленую в дубовых толстых брусьях, и насыпать землею». Зруб, що утримував стіни рову, закріплювався поперечними вінцями, закопаними в землю.

У проїжджих баштах проти воріт через глибокі рови влаштовували підйомні мости (Конотоп, Київ), а рови наповнювали водою. По верху насипного валу зводили стіни у вигляді частоколу або дубових стовпів, відстань між якими заповнювали дубовими плахами. Іноді в документах згадуються «облами на осыпи» — дерев'яні бруствери висотою по груди.

Нерідко до складу захисних стін острогу входили також стіни житлових і господарчих будинків (Київ, Межигір'я), в яких не робили ні вікон, ні дверей.

Місто Почеп на річці Судості мало дерев'яну огорожу довжиною близько 1600 м з дубового лісу, рублену клітями, до неї чотири бальбарки, рублені і засипані землею. В огорожі — четверо проїжджих воріт, над якими на бальбарках та на захисній огорожі стояла тридцять одна башта, а все місто і бальбарки були оточені ровом. В замку розташувались торгові ряди, лавки і здавна збудовані комори міських і почепського повіту людей, а також чотири дерев'яні церкви.

Кожен острог мав кілька башт: кутові, як правило, глухі і надворотні, іноді зверху з обломами та сторожовими горищами (Фастів), або галереї з дерев'яною аркадою (надбрамна башта в огорожі Софії Київської). Для захисту стін використовувались пристосування оригінальної конструкції. Про такі пристосування навколо Софійського монастиря в Києві дуже образно пише відомий мандрівник Павло Алеппський: «Они поставили кругом рва бревна бросе длинной оси водяного колеса, очень большие, и переплели их жердями, заостренными наподобие кинжалов и копий, торчащими с четырех сторон оси в виде креста, как ворота наших колодезев. Бревна эти положены в два яруса, протянуты над землей на высоте около полутора роста. Если неприятель сделает нападение, то не находит пути ни по земле, ни сверху, и если повиснет на верхних бревнах, то от этого погибнет, потому что упадет на заостренные нижние колья, которые вонзятся в его тело и члены, и могила станет его обиталищем»^{*}.

Для вилазок влаштовували поперек валів ходи (Ніжин) шириною та висотою по 2 м. В них підлога, стіни та стеля робилися в зруб; ходи мали двоє захисних дверей. Подібні тунелі прокладали, коли треба було під час облоги проходити до річки чи ставка по воду (Борзна, Батурин).

Наведені тут уривки з описів замків та острогів XVII ст. дають конкретне уявлення про окремі елементи, конструкції та розміри, а також про загальний архітектурний вигляд цих споруд.

Форми архітектури дерев'яних замків показані на малюнку голландського художника А. Вестерфельда, де

^{*} Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. М., 1896, стр. 74.

зображено прийом Янушем Радзівіллом послів Богдана Хмельницького (середина XVII ст.). На цьому малюнку ми бачимо високі дерев'яні стіни, присадкуваті восьмикутні башти з наметовими дахами і виносами у верхній частині башти та широкі тераси навколо замку. Цей дерев'яний замок принципово не відрізняється від кам'яних замків — і тут і там глухі неприступні стіни без помітних прикрас. З описів видно, що кожний замок чи острог мав своє індивідуальне обличчя, що відповідало місцевим природним умовам та будівельним традиціям.

Серед суспільної дерев'яної забудови українських міст та сіл XVI та початку XVII ст. виділялись дерев'яні замки-палаці великих світських та духовних магнатів. Споруди ці давно вже зникли і відомості про них можна черпати тільки з документів та гравюр. З цих джерел відомі нам дерев'яні замки-палаці в Старокостянтинові, Маньківці, Богуславі, Трипільлі, Києві (палац на Кисілівці, Печерський палац та палац митрополита в Києво-Печерській лаврі), Білій Церкві, Прилуках, Мені, Борзні, Батурині та Конотопі. Безумовно, на Україні було їх більше і наведений тут перелік не охоплює всієї кількості палаців, а тільки ті, що зафіксовані в древніх актах.

Всі палаці, без винятку, були оточені складною системою захисних споруд. В цілому палац з захисними спорудами і господарчими будівлями являв собою замок із всіма характерними для нього особливостями. Так, палати Калиновського в Маньківці стояли на високому пагорбку на околиці міста. Між містом та палацом текла річка і був загачений великий ставок. Палац являв собою фортецю з великим ровом і дерев'яними зовнішніми стінами навколо, які мали захищати від нападів кінноти, крім того, була ще внутрішня суцільна дерев'яна стіна. Перед воротами і над ними стояли великі і малі гармати.

Хороми Адама Кисіля в Мені на Чернігівщині стояли окремо від міста, були оточені річкою Меною і глибокими та широкими ровами, через які протікала вода з річки. На високих валах стояв дубовий частокіл з п'ятьма глухими дерев'яними баштами по кутах острогу, шоста башта була над воротами проти моста через ставок.

Місце для палаців-замків вибиралось з найбільш сприятливими природними умовами — на високому місці, в оточенні річок, боліт, природних або штучних ставків, крутих горбів або глибоких рівчаків. Розташування палаців на високих місцях давало можливість тримати під контролем прилеглу місцевість на великій відстані. Наприклад, з другого поверху Трипільського палацу «стоящий там видит на расстояние одно дня пути»*. Поєднання виразних природних умов та оточуючого пейзажу з різноманітними дерев'яними спорудами надавало палацу надзвичайної монументальності.

Загальне уявлення про те, який був вигляд дерев'яних палаців, дають досить образно описи та зображення на гравюрах.

У Павла Алеппського про Маньківський палац сказано, що «внутри двора есть обширная площадка, в передней стороне которой возвышается великолепное здание-дворец... В этом здании множество помещений, над которыми еще есть комнаты этажами, один на другом...» Всередині укріплень Трипільля «есть царский дворец, который уже наружным видом своим радует душу смотрящего еще прежде, чем войдешь в него. Высокая куполообразная надстройка дворца над воротами крепости очень красива и величественна, над нею другая надстройка с куполом...

* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. М., 1896, стр. 38.

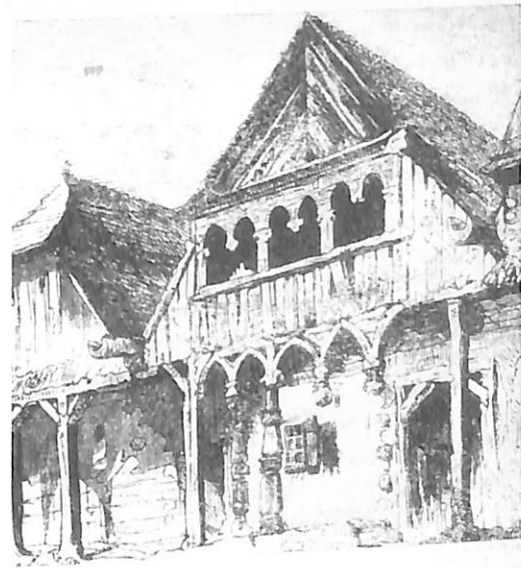
с изящной решеткой вокруг» *. «Что касается келий архимандрита (Киево-Печерской лавры), то они представляют большой, великолепный дом. Келии, где он помещается, находятся в верхнем этаже и имеют высокий купол, вокруг него красивая решетка, выходящая на великую реку Днепр...» **

Описуючи фортецю в Прилуках, Павло Алеппський відзначає, що «внутри нее находится величественный и очень высокий дворец вверху и внизу, удивительный по обширности, высоте...» *** Відомо, також, що в Старокостянтинівському замкові був двоповерховий палац князя з великим залом та світлицею на другому поверсі і з галереєю навколо залу.

Риси світської будови відчуються в складних формах перекриття головного залу та в декоративних настінних розписах божниць, здебільшого на світські теми. Можливо, деякі риси дерев'яних палаців XVI—XVII ст. збереглись в старовинних містечкових будинках, дерев'яних аркадах, довгих водометах, фігурній обшивці щипців.

Серед малюнків Києва А. Вестерфельда є один, на якому зображена панорама міста зі сходу. В центрі панорами, над Подолом, показані палати Адама Кисіля. Палати були двоповерховими і мали великі розміри. Між першим та другим поверхами навколо будівлі було широке піддашшя. В стінах першого поверху показані вікна. Можливо, що весь другий поверх мав веранду чи галереї навколо, про які часто згадується в описах інших палаців. Форми подібних галерей можна бачити на дерев'яній башті Софійсько-

Містечковий дерев'яний
будинок. Малюнок
Я. Матейка.

го собору, дерев'яній дзвіниці Києво-Печерської лаври та в багатьох дерев'яних церквах XVII ст.

На одному з планів Києва XVII ст. звертає на себе увагу будинок на території Києво-Печерської лаври, розташований на південному заході від Успенської церкви. Будинок має два поверхи. Перший та другий поверхи розділяють дах, що нагадує широке піддашшя. Другий поверх перекритий високим двосхилим дахом із шпильми на кінцях гребеня. Загальний вигляд цього будинку нагадує палац Адама Кисіля у замку на Кисілівці. Такий же будинок показано і в «городе Московском» — на території давнього Києва, в районі Софійського собору.

Крім зимового теплого палацу, будували іноді і літні палаци. Наприклад, у Трипільлі та Маньківцях були літні палаци, які стояли над кріпосними воротами. Вони були

* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. М., 1896, стр. 26.

** Там же, стр. 53.

*** Там же, стр. 83.

призначені не тільки для життя, але й для контролювання з їх галерей та терас підходів до укріплення.

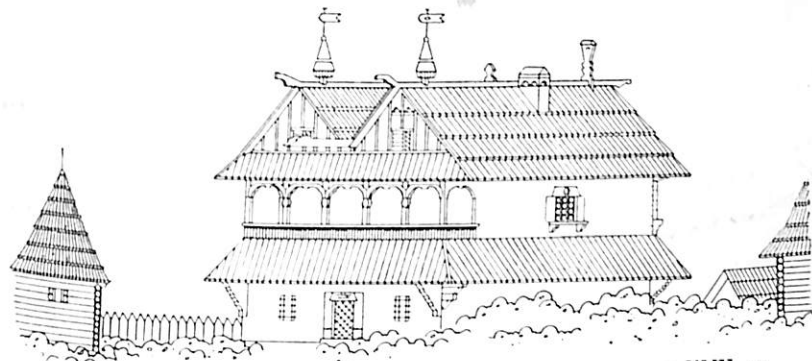
Згадаємо єдиний в своєму роді в світовій архітектурі великий дерев'яний палац у Коломенському, створений генієм російського народу. Українські дерев'яні палаці XVII ст. в порівнянні з царськими хоромами в Коломенському були значно меншими, скромнішими, вони відрізнялись від них і архітектурними формами і деталями. Але в цілому за своїми композиційними принципами і широким використанням форм і прийомів народної дерев'яної архітектури хори в Коломенському і дерев'яні палаці на Україні були явищем одного і того ж порядку.

Звертає на себе увагу форма даху над воеводським палацом в Києві на Кисилівці. Тут покрівля складається з двох однакових двосхилих дахів, що притулені один до одного поздовжніми сторонами. На кінцях гребенів обох дахів показані головки, як в церквах. Є підстава вважати, що така форма дахів в XVI—XVII ст. була розповсюджена на великих цивільних спорудах. Такий же дах був на дерев'яному будинку трапезної Києво-Печерської лаври і на будинку Межигірського монастиря.

Стіни дерев'яних палаців робилися в зруб. Надзвичайна майстерність, з якою були виконані ці зруби, викликала у Павла Алеппського здивування і він з захопленням пише: «...дворец... удивительный по обширности, высоте, громадности бревен и полированных внутри и снаружи досок, плотно прилаженных друг к другу» *.

Джерела XVII ст. свідчать, що одна зрубина мала висоту до 1 м. Навіть якщо прийняти до уваги можливі пере-

* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. М., 1896, стр. 83.

Палац А. Кисіля у Києві на горі Кисилівка, середина XVII ст.
Реконструкція П. Г. Юрченка.

більшення, то треба визнати, що в дерев'яних будовах того часу могли бути зрубини дуже великого розміру: в окремих пам'ятках дерев'яного будівництва західних областей України і тепер ще можна зустріти зрубини розмірами до 70 см (Дмитровичі), а двері в дерев'яній церкві у селі Великому біля Добромиля зроблені з суцільної дошки шириною 90 см.

Зовні та всередині палат дерев'яні рублені стіни були гебльовані і в більшості залишалися в натуральній фактурі та кольорі. Виготовлені так дерев'яні стіни були основним засобом художнього вирішення інтер'єрів. З дерева робилась і стеля у вигляді товстих гебльованих дощок (нака-ту), укладених на різьблених сволоках.

У великих приміщеннях трями укладались густо, з невеликою відстанню одна від одної, чим створювалась виразна ритмічність побудови стелі. Так, в старовинному домі у Львові трями були профільовані, покриті різьбою і розписані орнаментом.

Приміщення обігрівали великими печами та камінами, облицьованими розмальованими кахлями. В одній з башт Межирицького замку біля Острогу до наших днів зберігся камін, розташований на кам'яній долівці башти.

На столах та лавах лежали килими та ліжники, на стінах висіли гобелени та дорога зброя. Нерідко стіни обби- вались шпалерами з шовкових або напівшовкових тканин, парчею, оксамитом, зустрічались також оббивки з полот- няних колтрин, розмальованих клейовими чи олійними фарбами. В описах магнатського майна того часу згадую- ться дорогі речі хатнього та особистого вжитку — килими, золотом гаптовані речі, зброя в дорогій оправі, олов'яний та срібний посуд, гутне скло, різьблені дерев'яні та розпи- сані керамічні вироби. Якщо, за словами Павла Алеппсько- го, келії монахів Києво-Печерської лаври були «розрисова- ны и расписаны красками и украшены всякими картинами и превосходными изображениями, снабжены столами и длинными скамьями, каптурами, печами, т. е. очагами, с красиво расписанными изразцами»,* то можна гадати, що палати магнатів оздоблювались ще пишніше.

Дерев'яні стіни були розписані композиціями тематич- ного та декоративного характеру. Мабуть, характер та стиль цих розписів був таким же, як і в розписах бабинця дерев'яної церкви святого Юра в Дрогобичі (XVII— XVIII ст.) або в орнаментальних розписах багатьох бож- ниць. Світські розписи були тоді широко розповсюджені.

Приблизне уявлення про характер та художню вираз- ність інтер'єрів в дерев'яних палацах можна скласти по внутрішньому оздобленню старовинних хат в Карпатах, на

* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. М., 1896, стр. 44.

*Собор в Новомосковську, XVIII ст. Майстер Яків Погребняк.
Гуаш худ. Химича Ю. І.*

*Собор в Новомосковске, XVIII ст. Мастер Яков Погребняк.
Гуашь худ. Химича Ю. И.*

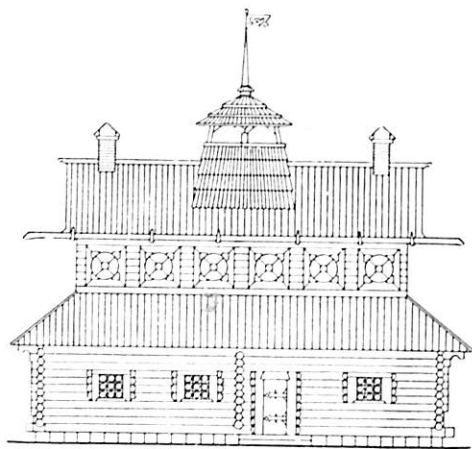
Київщині та в інших районах, що збереглись до 30-х років нашого століття і були зафіксовані: стіни і стелі, зроблені з тебльованого дерева, піч і камін з розмальованими кахлями і розписи на стінах. Спільною в цих інтер'єрах була побудова композиції на основі використання натуральних кольорів та фактур різних матеріалів — дерева, поливної кераміки, металу, скла та тканини.

Немає ніяких відомостей про великі дерев'яні замки та палаци на Придніпров'ї другої половини XVII ст.

У другій половині XVII ст. замкове будівництво провадилось на Слобожанщині, де проходили південні захисні лінії Російської держави. Це були державні замки зі скромними цивільними будинками. Відомо також про існування на зламі XVII—XVIII ст. невеликих укріплених дворів козацької старшини; такою була садиба полковника Григорія Донця, яку оточував чотирикутний редут з чотирма бастіонами, та будинок Шидловського на Донці, оточеного часоколом з чотирма вежами.

Відомості про дерев'яні громадські та адміністративні будинки XVII ст. дуже обмежені, вони складаються з кількох згадок та окремих малюнків. Особливий інтерес являє зображення київської дерев'яної ратуші. Ще на початку XVI ст. на Подолі — центрі тогочасного міського життя, поблизу Братського монастиря, було збудовано дерев'яну ратушу, яка не раз згоряла і відбудовувалася заново. Про неї писав відомий французький архітектор Боплан, який працював на Україні близько 1640 р., її малював А. Весперфельд в 1651 р. Зображена вона і на плані Києва 1695 р.

Ратуша мала вигляд видовженого двоповерхового будинку, другий поверх якого був трохи вужчий і коротший за перший. Тут бачимо цікаву композицію з залами, типовами для багатьох монументальних споруд. На другому

Ратуша у Києві на Подолі, XVII ст. Реконструкція П. Г. Юрченка.

Дерев'яна вежа в укріпленні Софійського собору в Києві. Мал. А. Вестерфельда. 1651

поверсі шість круглих вікон освітлювали парадні зали. Круглі вікна з кольоровим склом широко застосовувались у світських та культових спорудах. Над дахом у центрі показано надбудову зі шпилем, що звалася «чердак». У цілому архітектура київської ратуші наближається до архітектури дерев'яних палаців.

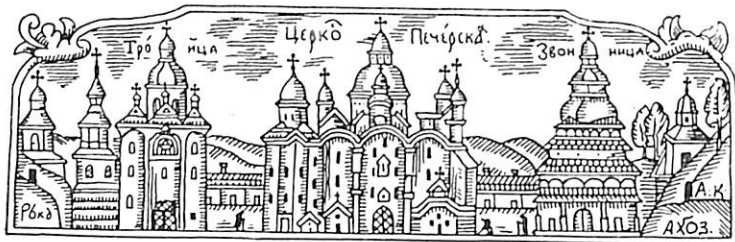
До світських будов, які сформувалися у другій половині XVII ст. в окремий тип великої дерев'яної споруди, належали дерев'яні башти та дзвіниці, близькі за формами до замкових споруд. Жодна з них не збереглася до наших днів, але залишилися зображення на гравюрах XVII ст.

На зображенні Софійського собору за А. Вестерфельдом показано огорожу й башту, яка має чотири яруси і дах з ліхтарем. Галерея-аркада на другому ярусі башти з її багатим архітектурним оздобленням чітко виділяється на

фоні глухих стін з малими отворами. Малюнок настільки правдоподібно передає архітектуру будови, розміри та співвідношення окремих її елементів, що його можна вважати документальним.

На гравюрі 1677 р. з зображенням Успенської церкви Києво-Печерської лаври показано високу дерев'яну дзвіницю на чотири яруси з двоярусною банею. Знизу доверху ритмічний крок стовпів зменшується, яруси дзвіниці звужуються і це разом із зменшенням кроку арок у верхніх ярусах та зі своєрідною формою бані підкреслює стрункі, витончені пропорції пірамідальної будови. Висота дзвіниці до основи хреста досить велика для дерев'яної будови — 25—30 м. Дзвіницю збудовано десь у другій половині XVII ст. Дерев'яна дзвіниця в Києво-Печерській лаврі не була унікальною спорудою. В XVII ст. у Михайлівському

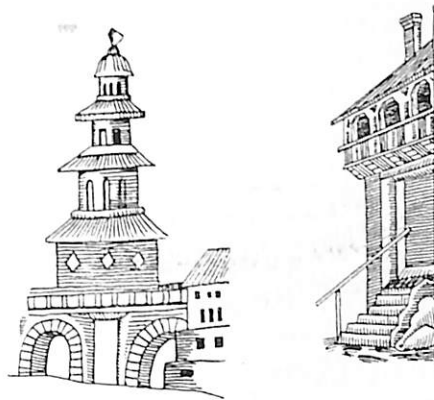

Дерев'яна дзвіниця у Києво-Печерській лаврі (праворуч).
Гравюра 1674 р.

монастирі в Києві стояла висока чотириярусна дзвіниця з розвинутою банею. При зіставленні форм трьох дзвіниць — Лаврської, Софійської та Михайлівської — бачимо єдність принципу їхньої композиції та архітектурного розв'язання ярусів. Перший ярус — глухий — мав тільки ворота, іноді бійниці над ними, бо дзвіниця стояла в системі оборонних стін. Другий ярус мав галереї з аркадою, як у згаданих літніх надбрамних спорудах великих палаців. Приміщення дзвіниць використовувались під комори, а верхи — для влаштування годинників з боем.

Лаврська й Михайлівська дерев'яні дзвіниці XVII ст. за розмірами, досконалістю форм і пропорцій були визначними дерев'яними спорудами. Такі будови могли виникнути тільки внаслідок високого розвитку дерев'яного будівництва, яким позначено XVII ст. Вони не мають суворих рис оборонних споруд XV—XVI ст., які так яскраво виступають на малюнку Крехівського монастиря Сінкевича та в окремих пам'ятках Галичини (у Дрогобичі та Потеличі). Дерев'яні дзвіниці Києва з галереями, аркадами та вибагливої форми восьмикутними банями становлять новий етап в розвитку дерев'яних споруд цього типу, де переважає світський характер високої урочистої будівлі.

Зображення башти та будинку з галереєю. Гравюри XVII ст.

Восьмикутна форма намету на восьмирикові в дерев'яній архітектурі XVII ст. відома на великому просторі від Нестерова (Жовкві) та Яворова на Львівщині до Києва. Окремі пам'ятки з Волині свідчать про те, що вже в цьому столітті були церкви з такими наметами.

Можливо, що виникнення форми наметового перекриття на восьмирикові якраз на Волині історично обумовлено тим, що після татарської навали довгий час (XV—XVI ст.) інтенсивно розвивалось будівництво як дерев'яне, так і кам'яне, в той час як на Придніпров'ї відчувалась певна сповільненість економічного і культурного розвитку.

Коли звернутись до пам'яток українського кам'яного будівництва, то можна помітити, що подібна форма восьмикутних верхів існувала на Волині (Острозі, Дермані та Межиріччі) та у Львові в XVI ст. На Придніпров'ї та Лівобережжі ця форма відома в більш пізніших пам'ятниках XVII ст. у Києві, Сулимівці та Новгород-Сіверську. Можливо, що форма восьмикутного намету на восьмирикові розроблялась одночасно і в дерев'яному і кам'яному

будівництві і з другої половини XVII ст. розповсюджувалась по всій Україні. Важливо відмітити, що коли квадратна форма намету в дерев'яному будівництві майже зовсім зникла до XIX ст., то восьмикутна форма з кількома залами застосовувалась на Україні аж до початку XX ст.

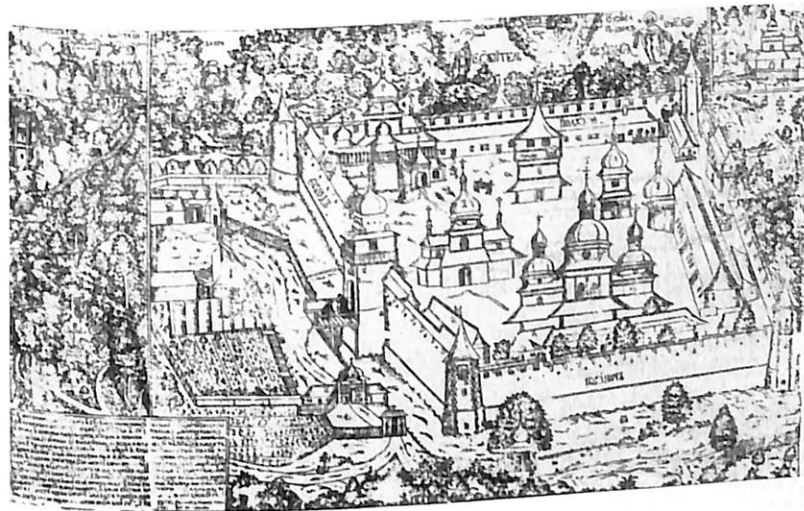
В XVII ст. поширилось будівництво тризрубних церков з квадратним чи восьмикутним наметом та з опасанням на кронштейнах. З певними модифікаціями такі церкви ставились на Волині, в Галичині, на Поділлі, а також на Правобережжі, де вони частіше мали не один, а три намети — по одному над кожним зрубом.

Що ж до форм бань, то зображення церков та дзвіниць на малюнках А. Вестерфельда, на гравюрі Крехівського монастиря на Львівщині, на малюнках Кальнофойського і на церквах XVII ст., що збереглися до наших днів, показують, що поряд з прямолінійним окресленням квадратних наметів в цей час на Придніпров'ї і в західних українських землях були вже відомі форми церковних покриттів з невеликим ковніром, тобто перехватом в нижній частині покриття.

Така форма зовнішнього покриття зв'язана з наявністю невеликого горища, хоча ковнір був іще слабо розвинений і майже не порушував форму наметового покриття над зрубом.

Вже в першій половині XVIII ст. почали будувати дерев'яні храми, які несли в собі нові архітектурні ідеї, нове розуміння об'ємно-просторових композицій.

Риси, що були властиві світській дерев'яній архітектурі, більше виявилися у культовому дерев'яному будівництві XVII ст. Про культові споруди XVII ст. на Україні маємо більше відомостей, ніж про світські. В Галичині, на Волині та Закарпатті збереглося кілька десятків пам'яток дерев'яного культового будівництва того часу.

Сінкевич. Гравюра Крехівського монастиря, 1699 р.

Визвольний рух українського народу і пов'язане з ним пожвавлення громадського життя в XVII ст. сприяло розвиткові архітектури та монументально-декоративного мистецтва, насамперед у церковному будівництві. Це не випадково, бо як у давньоруські часи, так і в XVII ст. церква була не лише культовим будинком, а й місцем для громадських зборів і цивільних свят. При церквах зосереджувались братства, які мали друкарні, госпіталі, школи. Часто на стінах церкви фіксувалися найвидатніші події з життя села чи міста. Церква була тоді культурним центром громади, цеху чи міста в цілому, тому спорудженню храмів приділяли велику увагу.

Громадські та релігійні функції вимагали відповідних розмірів і форм церковного будинку. Набагато зростають

розміри й висота храмів, будують розвинуті галереї, роблять настінні розписи. В окремих церквах Галичини виникає поверх над бабинцем з галереєю, який став додатковим приміщенням.

У Дрогобичі в XVII ст. було збудовано кілька дерев'яних церков, найвідомішими з яких є церкви св. Юра та Здвиженська. Вони мали емпору,* галереї навколо неї та просторі опасання на рівні землі і монументальні настінні розписи. В цьому ж столітті будують велику дерев'яну церкву з галереями в Переяславі (Хмельницькому), «помацьовану» всередині п'ятибанну церкву в Густині, дерев'яні церкви в Судовій Вишні та Дмитровичах (біля Судової Вишні), які також були багато оздоблені монументальним живописом.

Як бачимо, перші і найплідніші спроби перебороти застарілі архітектурні традиції і відповісти запитам нових естетичних поглядів на архітектуру було зроблено переважно в містах, де зосереджувались ремесла й торгівля, куди скоріше просочувались гуманістичні ідеї, де організовувались братства і швидше зростала національна свідомість.

В Галичині і почасти на Волині на основі тризрубного типу церкви з одною або трьома банями у XVII ст. виступає принципово нове (порівняно з дерев'яними церквами XVI ст. типу Святодухівської в Потеличі) трактування об'ємів бані, що зумовлює більшу пластичність форм. Трибанні церкви мали розвинуті опасання на арках, а в окремих випадках — галереї на другому ярусі на рівні хорів.

Бані в більшості пам'яток української архітектури XVII ст. мали ширину восьмерика. Монументальні восьмерики і цибулясті бані разом з просторими опасаннями та

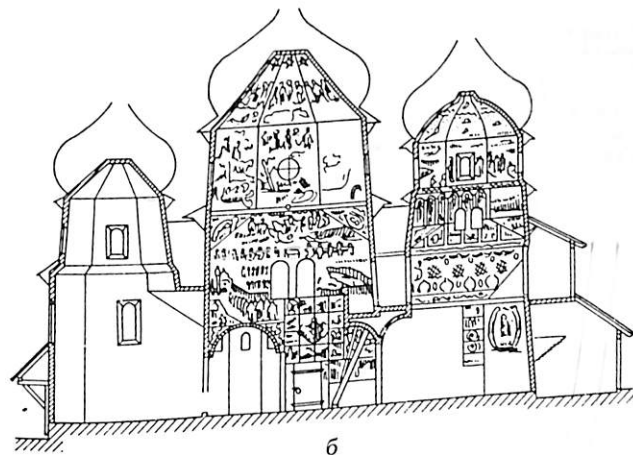
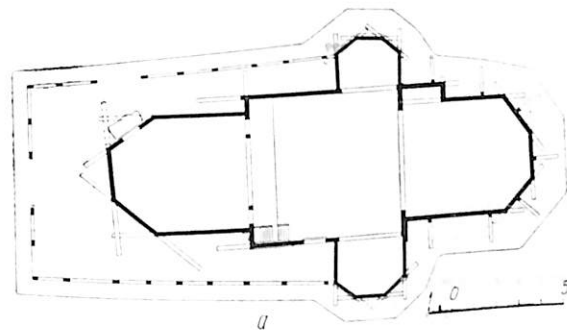
Церква у с. Ісаї Львівської обл., 1663 р., майстер І. Пантелеймон.

* Емпора — приміщення над бабинцем.

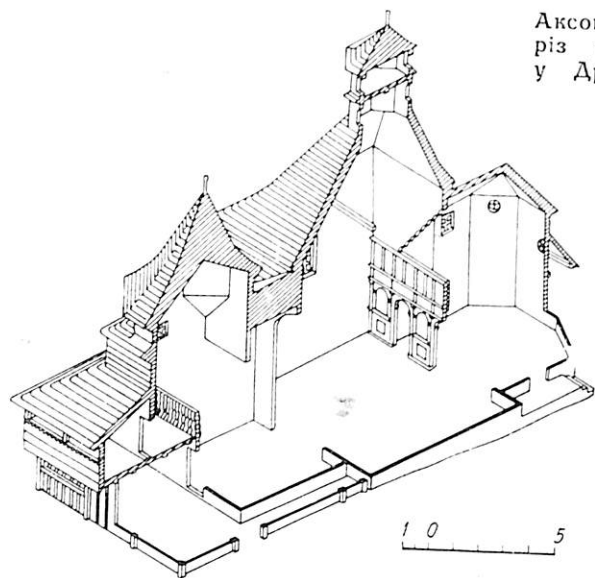
галереями в закінченому вигляді виступають у цілій групі пам'яток дерев'яного будівництва Галичини другої половини XVII ст. В історії будівництва вони займають окреме місце. Можна стверджувати, що це була ціла школа, яка розробляла подібний тип церкви протягом майже ста років, починаючи з першої половини XVII ст. До таких будов належать церкви в Дусівцях (1641 р., майстер Іван Щербавий з Гусакова), в Ісаях (1663 р., майстер Ілля Пантелеймон), в Лішнянському монастирі, в Тур'ї, Торках і Довгому. Серед цих пам'яток визначною спорудою, де найповніше та найяскравіше сконцентрувалися творчі досягнення народних майстрів цієї школи, є церква св. Юра у Дрогобичі (1657 р.). В ній з великою майстерністю і художнім смаком використані прийоми дерев'яного будівництва — опасання на дерев'яних арках та кронштейнах, аркада на другому ярусі, різні форми восьмимериків, розвинуті бані, бічні криласи та інше. І хоч церква св. Юра частково збудована зі зрубів старої церкви і в різні часи ремонтувалась, її архітектурно-художня єдність лишилася не порушеною.

Порівнюючи церкву св. Юра з іншими дерев'яними трибаними церквами Галичини, можна визначити її композиційні особливості. Завдяки вдалим співвідношенням ширини восьмимериків з шириною зрубів досягнуто монументальності будови, а невелика відстань між восьмимериками посилює враження пластичності об'ємів. Велике значення має також нахил стін до середини будови й особлива пружиста форма бань. Безперечно, що в загальній композиції церкви бічні криласи з мініатюрними банями відіграють значну роль: вони підкреслюють величність споруди в цілому. Поєднання в одній будові великих об'ємів малими відоме в багатьох пам'ятках архітектури. Згадаймо такий архітектурний комплекс, як Успенська церква

Церква св. Юра у Дрогобичі, 1657 р.:
а — план; б — розріз.

Аксонетричний роз-
різ церкви Здвиження
у Дрогобичі. 1661 р.

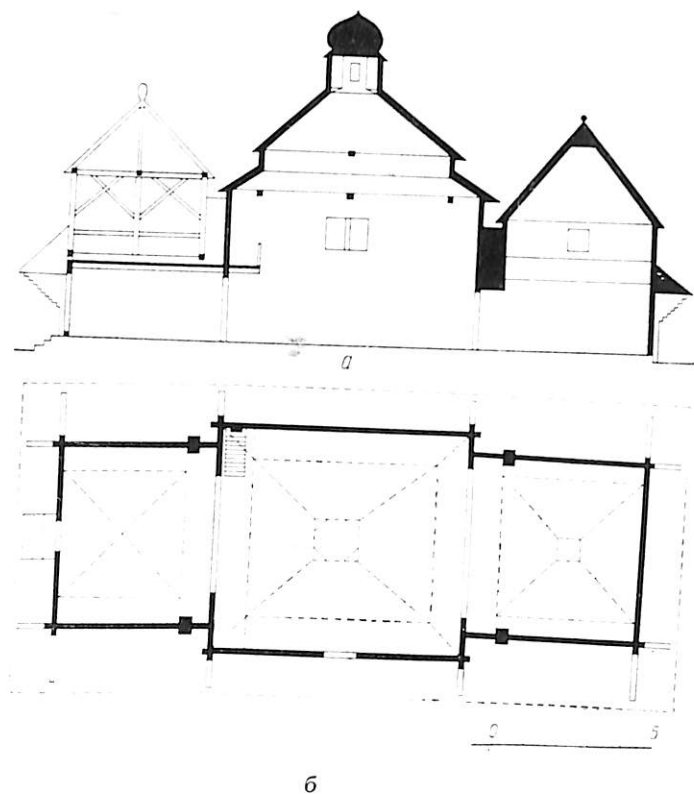

у Львові. Масштаби церкви і башти Корнякта та їхні архі-
тектурні деталі найкраще сприймаються в контрасті з ма-
ленькою капличкою, що стоїть у дворі. В дерев'яній церкві
св. Юра і в кам'яній Успенській церкві в різних матері-
алах, але одними художніми засобами та з однаковою май-
стерністю розв'язано складне композиційне завдання —
зіставлення архітектурних форм різних масштабів.

Зовні церква св. Юра була розписана. Сліди орнамен-
тальних розписів лишилися на широких дошках, якими підши-
ті карнизи над другим поверхом, і на стінах другого повер-
ху бабинця, де були криті галереї. Яскраві фарби розписів,

→
Церква Здвиження у Дрогобичі, 1661 р.

Церква у м. Сколе Львівської обл., XVII ст.:
а — план; б — розріз.

Церква у м. Сколе Львівської обл., XVII ст.

контрастні до м'яких сріблясто-сірих тонів дерева, підкреслювали мальовничість усієї будови в цілому.

В архітектурі дрогибицької церкви св. Юра яскраво виявилися особливості творчого методу народних майстрів. Тут не дотримано жодних канонів чи писаних правил, кожний елемент будови зроблений по-своєму, але це не порушує загальної художньої єдності. На перший погляд східний та західний верхи церкви однакові, насправді ж їх зроблено по-різному: кожна з дерев'яних арок опасання та галереї в деталях має свої, іноді непомітні особливості, не кажучи вже про форму гонту, яким обшиті стіни та дах.

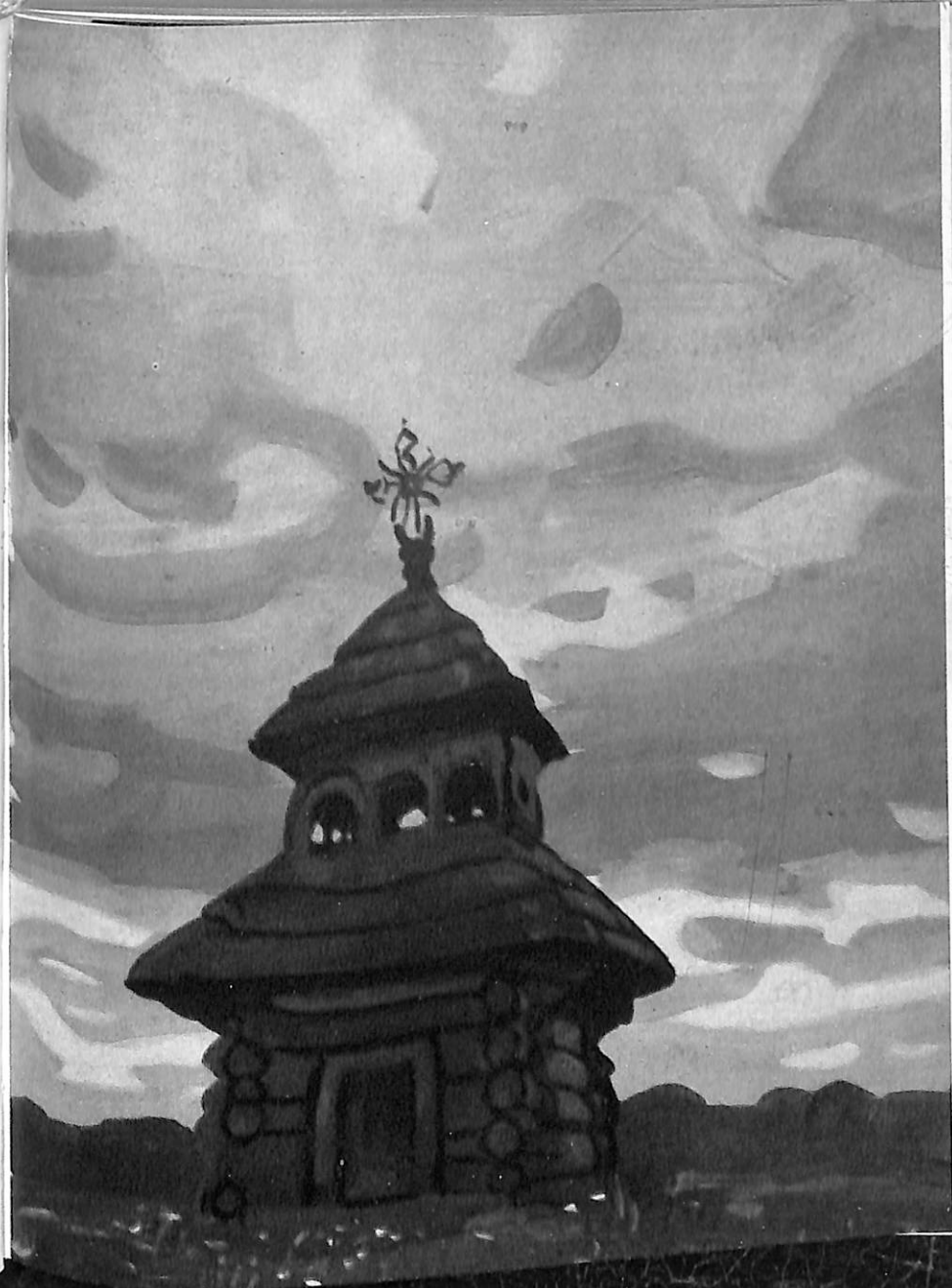
Кожний тесляр, який брав участь у будівництві церкви, не був лише пасивною силою, що підкорялась керуючій сторонній волі. Йому відводили якусь частину будівлі — арку, карниз, обшивку гонтом чи обробку кронштейнів, і тут він вільно розвивав свою творчу фантазію. Подібна організація будівельної справи та творче змагання серед робітників давали можливість створювати повні оригінальної індивідуальності дерев'яні споруди.

У другій видатній пам'ятці Галичини XVII ст. — Здвиженській церкві (Дрогобич) — найвиразніше розв'язано глибинну композицію внутрішнього простору. Іще в потелицькій Святодухівській церкві XVI ст. зроблена спроба створення глибинного інтер'єра. Церква стоїть на схилі, тому всередині підлога має підйом від дверей бабинця до порталу між нефом та вівтарем. Цей підйом підлоги виразно посилює перспективу в бік вівтаря.

Майстерно виконані монументальні розписи стін церкви збагачували перспективу світлотіньовими та декоративно-кольоровими ефектами.

Здвиженська церква в Дрогобичі за своїм типом є тризрубною. У більшості невеликих тризрубних церков, яких було багато у західних областях, на Поділлі та Волині, кожний зруб був просторово замкнутий. Іноді тільки невеликий портал між бабинцем та нефом з'єднував ці два приміщення.

У Здвиженській церкві оригінально і по-новому вирішено співвідношення висот приміщень та просторове їх об'єднання; цьому сприяло збудування емпори на другому поверсі. Перед тим, як увійти в церкву, відвідувач повинен пройти через низеньку паперть; її висота дорівнює 2,25 м. Коли увійти з низенької паперті до бабинця, то зразу, по контрасту з папертю, сприймається велика висота нефа (біля 12 м до низу ліхтаря) і глибока перспек-

Дзвіниця у Ворохті. Гуаш худ. Химича Ю. І.
Колокольня в Ворохте. Гуашь худ. Химича Ю. И.

тива з бабинця в неф і через трикутний виріз у східній стіні нефа у вівтарне приміщення. Через те що верх порталу з бабинця до нефа закриває верх намету над нефом, висота нефа здається ще більшою, чим вона є насправді.

Інтер'єр церкви сприймається як єдиний простір, обмежений і розчленований різними формами стін, отворів, перекриттів і т. ін. Художнє враження посилюється настінними монументально-декоративними розписами, золотобарвним різним іконостасом та освітленням. Вікон у церкві мало, вони дають небагато світла і сильні локальні фарби розписів зм'якшуються напівтемрявою, звідки виблискують золочені деталі та срібні оклади ікон.

Серед місцевих різновидів тризрубних церков XVII ст. особливо виділяються деякі дерев'яні храми Бойківщини і Буковини. Типовим зразком буковинської церкви можна вважати церкву Миколи у Чернівцях (1607 р). Вона складається з трьох великих зрубів (середній більший за інші), складених з дубових брусів. Кути рублені без залишку, високих кронштейнів теж немає, будинок зовні побілений, і складається враження, що це не дерев'яна, а кам'яна будівля. Особливо цікавим є те, що наметове восьмикутне перекриття над нефом не розвинуте вгору. Зовні його не видно, бо воно закрите високим дахом, який має великі виноси стріхи та закруглені кути. В цілому буковинські церкви зі своїми великими дахами й простими окресленнями стін нагадують відомі молдавські кам'яні храми XV—XVI ст. у Сучаві, Радавці. Історична доля Буковини довгий час була тісно пов'язана з життям Молдавії, що й зумовило виникнення тут подібних дерев'яних будов. Заборона в свій час турецькими загарбниками будувати високі храми призвела до того, що почали зменшувати висоту традиційного намету над нефом і ховати його під дахом.

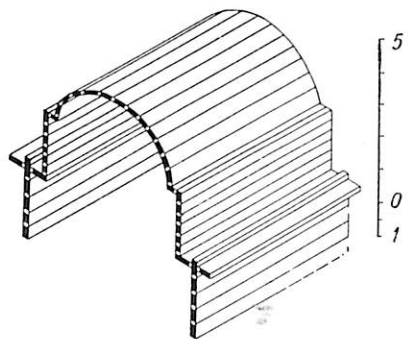

Схема перекриття церкви у с.
Олександрівка Закарпатської
обл., XVII ст.

Миколаївська церква
у Чернівцях, 1607 р.

Хоч згадані тут пам'ятки дерев'яної архітектури Придніпров'я, Галичини та Буковини відмінні своєю загальною композицією, їх об'єднує те, що вони мають єдиний принцип побудови. Складаються ці будівлі з трьох або п'яти квадратних чи восьмикутних зрубів, кожний з яких завершений перекриттям у вигляді простого чи ступінчастого намету з вертикальною віссю симетрії. Саме ця архітектурно-конструктивна ознака й об'єднує дві групи пам'яток — Придніпровську й Галицьку.

На Закарпатті в районі Хуста збереглося кілька пам'яток XVII ст., відмінних від пам'яток Галичини і Придніпров'я. Маються на увазі пам'ятки в селах Колодному, Крайниковому, Олександрівці та інших. Вони мають три зруби, бабинець і неф однієї ширини, а вівтар вужчий і квадратної чи шестикутної форми. Бабинець має плескату стелю, перекриття нефа — оригінальну форму піднесеного вгору циліндричного склепіння, складеного з широких дерев'яних плах, причому п'яти склепіння спираються не на стіни, а на винос товстої дошки, що виходить за поле стіни. Таку ж форму перекриття мають іноді й вівтарні зруби.

Подібність до кам'яної тринефної базиліки особливо відчутно виступає в композиції архітектурних мас. Зовні бабинець і неф утворюють один об'єм, перекритий високим дахом, під яким сховане циліндричне перекриття нефа. Цей об'єм має два яруси — нижчий широкий і верхній вужчий, а також уступ, перекритий довгим дашком, який має вигляд бокового нефа у розвинутих тринефних будовах. Стіни рублені з грубих дубових брусів без кутових виступів, високі підвалини мають профільний цокольний обріз, а невеличкі вікна — форму арки або трикутника, як у кам'яних будовах романського стилю.

Над бабинцем стоїть висока вежа. Низ її майже наповнює висоти має квадратну форму з невеликим звуженням на дотори. Зверху вона має навіс, подібний до машикулів на

оборонних вежах, з відкритими аркадами, над якими стоїть п'ять шпилів, з них середній дуже високий. Дах і стіни вежі обшиті дерев'яною черепицею з товстих дощок, що утворює виразну, подібну до луски фактуру стіни. Деякі вежі як, наприклад, в Даниловому або Олександрівці, виконано з неперевершеною майстерністю, це видатні твори архітектурного мистецтва, які можна бачити тільки у Закарпатті та в Трансільванії.

Деякі вчені відносять ці твори до готичного стилю. Стрімкий зліт башт і високі гострі шпилі справді нагадують готичні собори, а мереживо обшивки стін дерев'яною лускою — тонке різьблення по каменю. Що ж до основного об'єму церкви, то в ньому скоріше можна побачити аналогію з романською архітектурою.

Окрему групу складають лемківські церкви на Закарпатті та в районі Перемишля в Польській Народній Республіці. Принцип побудови їх виходить з типового прийому, тобто квадратний намет на квадратному зрубі. Вівтар іноді має скатні дахи, а над бабинцем стоїть висока каркасна вежа. Ці церкви мають підкреслено динамічну композицію, різке збільшення висот порівняно з висотою вівтаря. Однією з найдавніших і кращих пам'яток цієї групи є церква св. Якова Апостола в селі Поворознику біля Перемишля, збудована в 1604—1612 рр. з смерекових плениць. В церкві збереглися цінні стінописи XVII ст., старовинний іконостас, ікони першої половини XVIII ст. та дзвін, переданий до церкви в 1615 р.

На Придніпров'ї не збереглося жодної пам'ятки дерев'яної культової архітектури XVII ст. Відомості про них ми черпаємо з тогочасних хронік, гравюр та давніх актів.

Церква у с. Сокирниця Закарпатської обл., XVII ст.

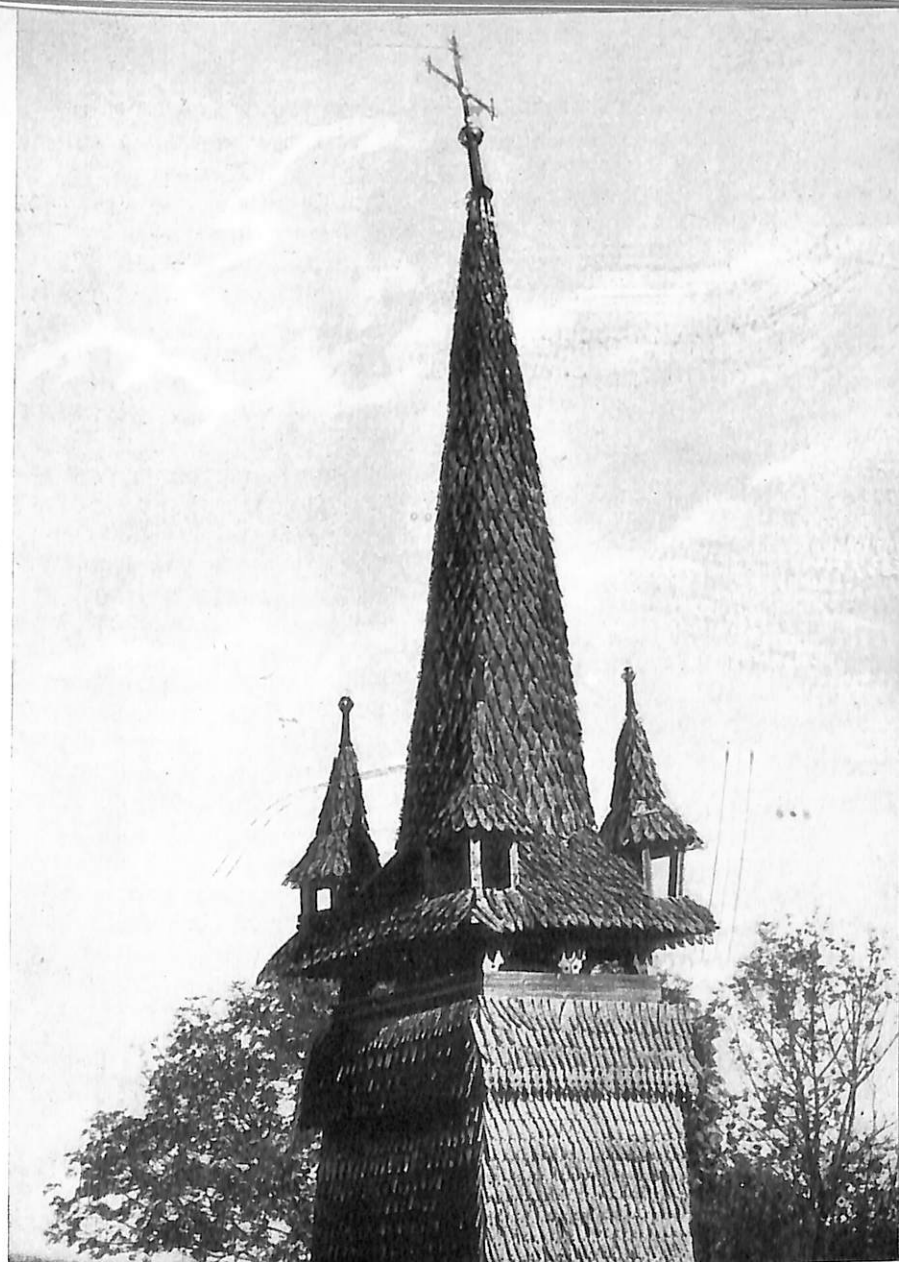

В XVII ст. на Придніпров'ї сформувався новий тип культової архітектури центрично-вертикальної композиції. Видатна дерев'яна споруда такого типу — це Успенська церква в Переяславі (Хмельницькому). Вона була п'ятибанною, до великого центрального нефа прилягали чотири бічні зруби. Центральний неф просторово з'єднувався з бічними приміщеннями великими арками, над кожною з яких було поставлено поряд ще дві менші арки. Над західним приміщенням — бабинцем — були хори в два яруси, подібно до хорів у Софії Київській. На цю схожість вказував П. Алеппський, вбачаючи в цьому послідовність у сприйманні й дальшому розвитку традицій давньоруського будівництва. Навколо церкви була висока галерея — опасання з точеними перилами.

Ілюстраціями до описаних П. Алеппським дерев'яних церков Придніпров'я можуть бути окремі гравюри XVII ст., де зображено дерев'яні будівлі Києва та його околиць. У цьому відношенні велику цінність мають малюнки А. Вестерфельда. На одному з них зображено комплекс Межигірського монастиря під Києвом. Весь цей комплекс — церкви, оборонні стіни, башти, господарчі та житлові споруди — збудовано з дерева. В центрі монастиря показано п'ятизрубну церкву, середній зруб якої має форму четверика, а бічні зруби шестикутні, крім західного, який має прямокутну форму. Навколо церкви показано опасання. Звертає увагу велика висота стін бокових зрубів і особливо центрального.

На плані Києва 1695 р., складеному російським підполковником Ушаковим, тільки на Подолі показано коло двох десятків дерев'яних і кам'яних церков; в більшості це високі п'яти-, три- та однобанні храми.

Верх вежі у с. Сокирниця Закарпатської обл., XVII ст.

На другому плані Києва зображено давню дерев'яну церкву на території Миколаївського монастиря на Печерську в районі Аскольдової могили. В цій церкві гранчасті стіни також великої висоти, а зруби завершені банями, що мають підкреслений перехват в основі, тобто ковніри.

Як Переяславська Успенська, так і подібні до неї церкви Києва і Придніпров'я були новим явищем у дерев'яній архітектурі XVII ст., своєю центрично-вертикальною композицією та високими стрункими банями вони відрізнялись від дерев'яних церков Галичини типу Здвиженської та св. Юра в Дрогобичі.

Важливо відтворити методи роботи майстрів народного будівництва, дізнатися про їхні професійні навички та знання, які, на жаль, у свій час не були зафіксовані. Аналізуючи окремі групи пам'яток, створених приблизно в один час і територіально близько розміщених, можна помітити однакові пропорційні співвідношення частин будівель і залежність їх від розміру якоїсь однієї з них. Це дає підставу припустити, що для народних майстрів пропорційність була одним із засобів встановлення розмірів споруди. Прикладом можуть служити церкви XVII ст. в районах Турки, Дрогобича, Яворова та Потелича. В них ясно простежується взаємозалежність розмірів нефа та бабинця. Залежність ця полягає в тому, що половина діагоналі нефа дорівнює довжині бабинця, а довжина нефа — діагоналі бабинця. У всіх випадках довжина бабинця і нефа зі стінами, тобто відстань від зовнішньої поверхні західної стіни бабинця до внутрішньої поверхні східної стіни нефа, дорівнює відстані від підлоги церкви до верха намету, тобто висоті центрального об'єму церкви. Визначення висоти дверей і порталів з бабинця в неф та висоти і виносу кронштейнів,

→
Церква у Мукачеві Закарпатської обл. 1777 р.

на яких трималося піддашся, провадилося іншим методом: за вихідний розмір брали повну висоту людини та висоту людини з піднятою рукою.

Можливо, що в процесі створення будови майстри користувались пропорціями як усталеним «інструментом», що допомагав встановлювати відповідні розміри будови, і, крім того, провадили візуальну перевірку. Про це свідчать документи XVII ст., в яких висвітлюється робота російських майстрів. Так, у грамоті на спорудження церкви Усть-Кулуйського погосту сказано: «...рубить висотою, як мера и красота скажет»*, а в угоді про будівництво стін та башт Йосифо-Волоколамського монастиря майстрові було надано право «...а буде покажется высоко — убавить аршин-же, а буде низко — прибавить аршин-же».**

Творцями великих споруд були не лише майстри, а й громада, яка проявляла в цій справі велику активність. Вона часто замовляла роботу і визначала тип, розміри й навіть окремі форми будови. Звернення до того чи іншого зразка давало можливість встановити загальний розмір будови та її тип; що ж до решти, то тут кожному майстрові залишалось широке поле для власної творчості. Тому в народній архітектурі не було навіть двох споруд, абсолютно однакових: кожна мала свої, індивідуальні риси й особливості.

Звернення до улюблених зразків будівель являло собою громадське визнання їх художніх переваг, сприяло їх розповсюдженню та постійному вдосконаленню. Слід особливо підкреслити, що у XVII ст. настінні розписи в інтер'єрах монументальних дерев'яних будов не були випадковим

* Голубинский Е. История русской церкви. Т. II. М., 1911.

** Воронов Н. Русский зодчий Трофим Игнатьев. «Архитектура СССР», 1954, № 3, стр. 32—34.

або винятковим явищем, пов'язаним з яким-небудь унікальним будинком, а звичайним, широко розповсюдженим на Україні явищем. Відомо біля тридцяти дерев'яних церков на Придніпров'ї, Галичині та Закарпатті, які мали настінні розписи, виконані в XVII—XVIII ст. Російське дерев'яне будівництво не знало монументальних настінних розписів, бо сам спосіб класти стіни з кругляків не міг дати для цього потрібних площин.

Чисто декоративний характер мали розписи дерев'яних божниць на Україні. Відомі розписи XVII ст. синагог у Сморгоні на Поділлі, Яблунові, Ходорові, Гвоздеві. Дві останні розписував майстер Ізраїль, син Мордухая Ліницького з Яришева.

Зруб з тесаних брусів утворював рівні площини стін без будь-яких виступів. Декоративної різьби на стінах не було, за винятком вузьких різьблених смужок, зубчиків або зигзагів, що робились іноді на переломі від стіни до намету для підкреслення цього перелому або різьблених порталів та кронштейнів. Таким чином, інтер'єри українських дерев'яних церков — від найпростішого інтер'єра Святодухівської церкви в Потеличі до таких складних, як інтер'єр св. Юра в Дрогобичі — мають чіткі площинні окреслення і тому сприймаються легко. Така структура інтер'єра створює сприятливі умови для стінопису і ці умови використовували українські майстри.

Найчастіше розписували стіни центрального приміщення — нефа, а іноді вітара та бабинця. Розписи стін, парусів і намету надавали інтер'єрові надзвичайної урочистості та колоритності, що посилювалось світлом сонячного проміння, яке проникало через невеликі вікна.

Розписи виконували просто на дерев'яних стінах. Стіна, збудована з дерев'яних брусів, зв'язаних між собою тибелами та кутовими врубками, була досить стійкою і міцною

Стінопис на південній стіні бабинця Святодухівської церкви
в с. Потелич Львівської обл., XVII ст.

конструкцією, де не могло виникнути горизонтальних зрушень у площині, що призвело б до деформації розписів. Хоч стіни зрубу й геблювались, біля сучків та швів залишались іноді нерівності, тому перед нанесенням розписів такі місця проклеювались смугами полотна.

Окремі відомості вказують на те, що від моменту збудування церкви до виконання розписів минало кілька років. Відомі нам розписи здійснено на стінах, рублених

Фрагмент розпису вівтаря церкви Здвиження у Дрогобичі,
XVII ст.

з сосни чи смереки. Розписи в Дмитровичах на Львівщині зроблено на дубових стінах, і слід відзначити, що розписи на стінах з хвойних порід виглядають і зберігаються краще, ніж на дубових.

Дерев'яні стіни розписували без підготовки з левкасу: це видно в місцях, де фарби стерлись, хоч в окремих місцях, де розписи було розмито дощовими водами, можна помітити дуже тонкий шар, схожий на підготовку з левкасу. Можливо, що деякі місця стіни й покривалися левкасом.

Ніде не виявлено попередньо нанесених на стіну контурів, але вони повинні були бути, принаймні без цього не можна було б розбивати площину стіни на квадрати. У церкві св. Юра в Дрогобичі в зображенні «Страшного суду» на південній стіні нефа контури фігур виконано тонким пензлем. Можливо, що спочатку намічали загальну композицію розташування розписів, а фігури, пейзаж та орнаменти відразу писали пензлем без попереднього нанесення на стіну граф'ї. У цьому відношенні процес виконання розписів та послідовність окремих його етапів залишається неясним.

Слід також відзначити деякі особливості розписів щодо зв'язку їх з архітектурою інтер'єра. Такі елементи архітектури, як вікна, не враховувались при загальній композиції розписів. Тематичні розписи іноді не вміщались на одній стіні і переходили на другу, суміжну. Це особливо яскраво видно в церкві св. Юра в Дрогобичі, де розбивку стін на квадрати зроблено так, ніби вікон на стіні немає. Тому фігури написані не повністю і розписи займають навіть коробки вікон.

→
Сцена з розпису церкви св. Юра в Дрогобичі, XVII ст.

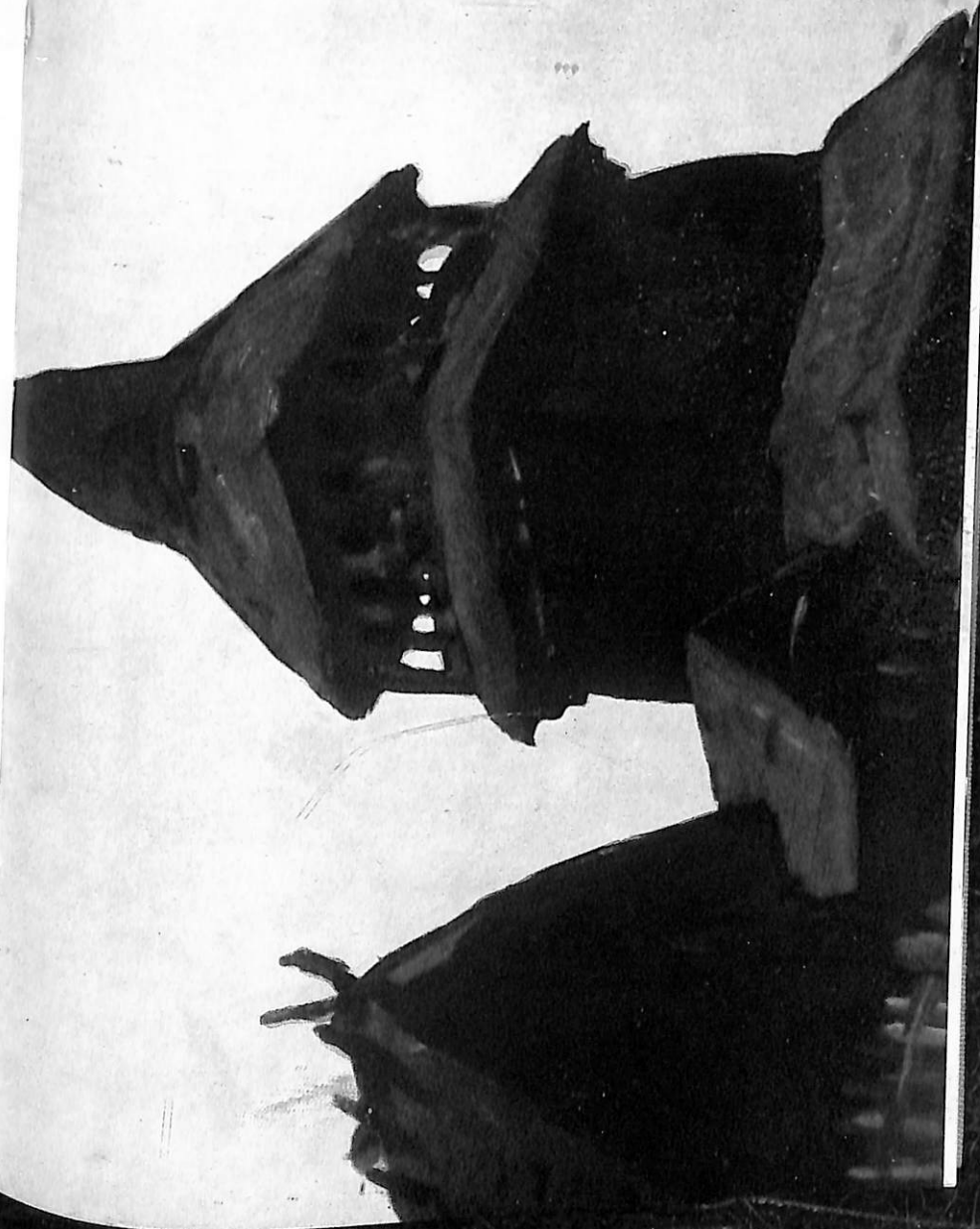

Найстаріші розписи збереглися в Святодухівській церкві у Потеличі, які датуються 1620 р. З невідомих причин весь цикл розписів бабинця і нефа був незакінчений, і нічого не відомо про розписи вівтаря. Можна гадати, що розпис був, бо з нефа у вівтар вів великий трикутний отвір, подібно такому отвору в церкві Здвиження у Дрогобичі, де вівтар розписаний. Найкраще збереглися розписи північної стіни та фрагмент на західній стіні нефа. Вони мають площинний характер з м'яким колоритом. В живопису нефа важливу роль відіграє чорна контурна лінія, яка нагадує контурні лінії в давньоруській мозаїці. Особливо цікавою є композиція поста на південній стіні бабинця, фрагменти якої свідчать про високу майстерність виконання.

Трохи пізніше потеличських був виконаний розпис вівтаря Здвиженської церкви в Дрогобичі — один з найкращих монументально-декоративних розписів в дерев'яних церквах. Тут постаті святих вкомпоновані в мальовану аркаду, що обходить вівтар. Постаті заповнюють майже всю площину арки. Важкі складки драпіровки, що вертикальними лініями спадають донизу, роблять фігури стрункими.

Дальший розвиток монументально-декоративних розписів в другій половині XVII ст. характеризується поступовим відходом від традицій площинно-декоративного живопису, що відбиває естетичні уподобання основних замовників — цехових об'єднань та сільських громад.

Настінне малярство другої половини XVII ст. представлено такими пам'ятками, як розписи в дерев'яних церквах в Середньому, Водяному, Колодному і Новоселиці в Закарпатті, церквах св. Юра і Здвиженській в Дрогобичі, в Сихові і Дмитровичах на Львівщині. Що ж до Придніпров'я, то збереглися лише записи, що настінні розписи були в дерев'яних церквах, келіях та трапезних Києва і в Уманській церкві.

Село Потелич. Дзвіниця, XVII ст. Гуаш худ. Химича Ю. І.
Село Потелич. Колокольня, XVII ст. Гуашь худ. Химича Ю. ІІ.

Із згаданих тут розписів особливої уваги заслуговують розписи в церкві св. Юра в Дрогобичі. Розпис церкви св. Юра є типовим в тому розумінні, що кожна церква мала свою тематичну схему розписів, тут не було яких-небудь сталих, незмінних канонів. Тематичний зміст був довільним підбором однієї з основних ідей церкви, яку живописець по-своєму розвивав і своїм живописом промовляв до віруючих. Неф і бабінець церкви св. Юра розписані зверху донизу, і з особливою майстерністю написані сцени іконостасної, південної та північної стін. Живопис східної стіни, трохи закритий знизу надбудовою іконостаса, цікавий вмілим оперуванням засобами світлотіней та півтонів для виявлення форми, що в поєднанні з іконостасом справляє велике враження. Трохи іншою манерою, але також виразно і живописно виконано сцени на північній стіні нефа, де використана чорна контурна лінія для чіткого окреслення форми. Живопис в церкві св. Юра вражає не тільки трактовкою окремих сцен, скільки загальним колоритом.

Стінопис, крім своєї високої художньої досконалості, цінний тим, що зберігся краще, ніж в інших дерев'яних церквах, тому він справляє таке цілісне враження.

На початковій стадії свого розвитку композиція монументально-декоративного живопису складала єдине ціле з ранніми формами іконостаса. Відомо, що в храмах Давньої Русі вівтарі були оздоблені дорогими мозаїками та фресками і іконостаси мали вигляд низенької загорожі між нефом та вівтарем, щоб не закривати оздобу стін вівтаря. Згодом же, коли мозаїчний живопис занепадав і стіни вівтаря не мали привабливою оздобу, почало зростати значення іконостаса. Він ріс угору і ширився на боки, перетворюючись у високу стіну, яка врешті цілком відокремила простір вівтаря від нефа.

В XVI ст. іконостас має ще просту форму; він був невисоким і складався з стояків і тябел, прикрашених плискатим різьбленням або живописним орнаментом. Стояки і тябла утворювали ряди прямокутників, в які вставляли ікони. В таких іконостасах головну роль відігравав живопис ікон, конструктивні ж елементи, стояки та тябла виглядали як скромне обрамлення ікон. Цей принцип покладено в основу настінних розписів; приклади цьому — розписи стін в Святодухівській і Троїцькій церквах в Потеличі, св. Юра в Дрогобичі та ін. Як було вже сказано, стіни тут розчленовано чорними полосами на сітку прямокутників, в яких вміщались окремі сюжетні розписи. Цим об'єднувався живопис на стінах і іконостасі в одне ціле, інтер'єр нефа був пронизаний однією ідеєю і єдиним масштабом.

З XVII ст. виростають розміри іконостаса і в композиції значне місце посідають своєрідно трактовані ордери класичної архітектури і декоративне різьблення. Зразки цього бачимо в найдавніших іконостасах — Святодухівської дерев'яної церкви в Рогатині та церкви св. Юра у Дрогобичі (друга половина XVII ст.). В останньому яскравий художній вираз знайшло наближення до народного мистецтва, чим збагатилась виразність орнаментів.

Іконостасна різьба була виключно цікавим явищем в українському та білоруському декоративному мистецтві. Сніцарі — майстри різьби — створили цілу низку видатних іконостасів, вони славились своєю майстерністю за межами України. Павло Алеппський був здивований тим, що він побачив в багатьох українських дерев'яних церквах в Умані, Трипіллі, Густині та ін. Нічого подібного він не бачив ні на своїй батьківщині, ні на Балканах, де бував, подорожуючи до Москви. Багатство скульптурної пластики,

Іконостас у церкві св. Юра в Дрогобичі, XVII ст.

витонченість ажурної різби, стилізація рослинних мотивів і досконале виконання він вважав характерними ознаками українського іконостаса.

Загальне творче піднесення в народному дерев'яному будівництві відбулося в XVII ст. в районах давніх центрів культури — Києва, Переяслава, Львова, Дрогобича, Рогаatina. В цих містах та їхніх околицях народна дерев'яна архітектура та монументальний живопис досягли таких висот, яких вони вже не досягали в наступні часи, за винятком, може, архітектури Бойківщини та Слобожанщини. Можна сказати, що XVII ст. — це золотий вік дерев'яної архітектури, коли було створено величні башти типу дзвіниці Києво-Печерської лаври, оригінальні п'ятикупольні храми типу Переяславського, Успенського, церкви св. Юра і Здвиженської у Дрогобичі з їх монументально-декоративними розписами. Це пам'ятки світового значення, гордість не тільки українського народу, а й усього людства.

З 20-х років XVIII ст. посилюється економічний і культурний зв'язок Придніпров'я та Слобідської України з Росією, відбувається інтенсивний обмін діями культури та мистецтва. В мистецтві стверджуються форми українського барокко, особливо в декоративному мистецтві та архітектурі. Яскравими барвами та соковитими орнаментами відзначаються вироби з кераміки, дерева, тканин, металу, а також орнаментовані стіни мурованих храмів та світських споруд. Зростає інтерес до життя інших народів, до здобутків світової науки і культури. Ієромонахи Рихлівського монастиря Сільвестр та Никодим мандрують до Константинополя та Єрусалима, Василь Барський, брат відомого українського архітектора Івана Григоровича-Барського довгі роки мандрує на Сході, змальовуючи сцени з місцевого життя, види міст та численних пам'яток архітектури. Багато подорожував філософ Григорій Сковорода.

Це сприяло поширенню кругозору передових діячів мистецтва, вихованню нових естетичних поглядів і смаків — скоріше у майстрів-професіоналів і трохи повільніше — у майстрів народного мистецтва.

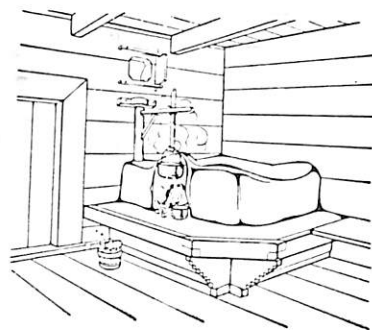
Правобережна Україна і західні землі лишались ще під владою панської Польщі, і цей поділ країни далі поглиблював розбіжність в дерев'яній архітектурі, яка була помітною уже в XVII ст. Дерев'яне будівництво йшло шляхом дальшого удосконалення, але масштаби його звузились.

У XVIII ст. замість дерева все більше починають використовувати цеглу, спочатку в будівництві монументальних будинків — адміністративних установ, навчальних закладів, палаців, церков та оборонних споруд, а потім і в житловому будівництві.

Нагромадження великих коштів в руках світських та духовних магнатів і особливо великих монастирів давало їм можливість організувати в потрібних масштабах виробництво цегли для спорудження крупних будівель і навіть цілих комплексів. Дворянство та вище духовенство вже не задовольняли дерев'яні церкви та палати, і з середини XVIII ст. вони намагаються йти слідом за петербурзькою столицею знаттю, будуючи великі й пишні кам'яні палаци та храми.

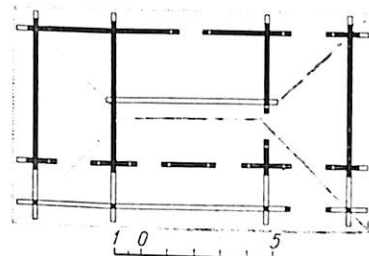
Що ж до районів Карпатських гір та Волині, то тут процес заміни дерева іншими матеріалами якщо й відбувався, то дуже й дуже повільно, і панівне значення дерева в будівництві сіл та невеликих міст збереглося аж до початку XX ст.

Але відомості про дерев'яне будівництво житла селян і горожан у XVIII ст. дуже обмежені, загальні і не дають можливості упевнено говорити про архітектурні форми. Можна назвати кілька пам'яток дерев'яного житла

Інтер'єр курної хати,
Гуцульщина.

План хати, с. Кривка Львів-
ської обл., 1769 р.

XVIII ст., які збереглися в Поліссі та Карпатах. Маємо також досить детальні описи житлових будинків та дворів Києво-Подільських цехів або окремих елементів житла — одвірків, сволоків, лиштв. Вони свідчать про життєвість традицій щодо внутрішньої організації житла з одного боку і з другого — про появу в декоративній оздобі соковитих мотивів барокко. В даному разі мова йде переважно про житло заможних верств села та невеликих міст. Маємо також досить детальні описи житлових будинків та дворів Києво-Подільських цехів (гончарного і рибальського) другої половини XVIII ст., які мало чим відрізнялися один від одного. З цих описів видно, що житла цехових майстрів були побудовані за класичною схемою селянського житла — дві кімнати через сіни і в устаткуванні приміщень зустрічаються кахельні печі, мальовані шафи, металевий та дерев'яний посуд.

На окремих гравюрах та малюнках міст і монастирів XVIII ст. зустрічаються зображення дуже простих житлових будинків з дво- чи чотирискатними дахами. Тільки окремі будинки, що належали, мабуть, представникам бага-

тих верств населення, мають оригінальні ганки-рундуки з критою верандою над ними або піддашся на стовпах. Окремі ж будинки козацької старшини та духовенства описані в документах-хроніках та актах XVIII ст. досить детально, що дає змогу визначити хоча б номенклатуру приміщень, їх устаткування та характер архітектурних прийомів і деталей.

Двори включали в себе багато будівель і займали велику площу. Тогочасне господарство було натуральним, потрібні продукти і речі домашнього вжитку виробляли переважно в своїх дворах. Тому в них, крім кількох житлових будинків та кількох господарських для скотини, реманенту і збіжжя, нерідко розміщували винокурні, броварні, солодовні, воскобійні. Житлових будинків у дворі було кілька, особливо у багатого господаря. З описів видно, що в цих дворах виділялись в окремі будівлі кухня, пекарня, комора. Отже, заможній двір першої половини XVIII ст. складався з великої кількості будинків і споруд самого різноманітного призначення, вільно розкиданих навколо житлових будівель в межах високої дерев'яної

огорожі з надійними воротами. Це був ніби окремий хутір, який міг стояти і в місті.

Важливим етапом у розвитку дерев'яного житла були будинки з кількома світлицями і зв'язаними з ними дрібними приміщеннями. Житловий будинок набував порівняно великих розмірів, іноді мав ще й другий поверх з літніми світлицями.

Таким дерев'яним житлом з кількома світлицями, дрібними службовими приміщеннями на першому і літніми на другому поверхах був будинок удвори генерального осавула Мануйловича в селі Ромашкові біля Новгород-Сіверського.

В ньому зроблено спробу розташувати потрібну кількість житлових приміщень в одному великому будинку замість кількох окремих порівняно невеликих хат. Такий спосіб вирішення будинку був перспективним початком, і надалі він набув великого розвитку як зародок системи багатоквартирних будинків.

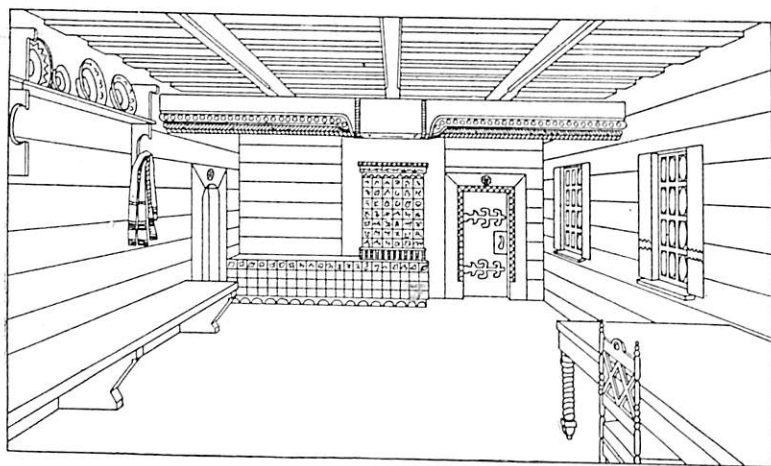
Особливий інтерес становлять часто згадувані в описах «чердаки», або літні світлиці, що були розташовані на другому або третьому поверхах, коли дерев'яний будинок стояв на кам'янці. Часто літні приміщення і світлиці мали багато вікон, а іноді були оточені критими галереями. Наприклад, в Нехворощі (опис 1765 р.) будинок в замку мав один великий зал, чотири покої, навколо — галерею на стовпчиках.

У Стародубщині у XVIII ст., коли заможній двір стояв у місті, такі літні світлиці, або «чердаки», розташовані за традицією над ворітьми або житловими приміщеннями, втратили свій оборонний характер і стали звичайними житловими літніми приміщеннями. Вони були підняті над прилеглими будівлями та деревами і давали можливість спостерігати навколишній пейзаж та життя прилеглих вулиць. Тут виявилась та ж тенденція, яка була у Львові в кінці

XVI ст., коли в палацах, що виходили на площу Ринок, влаштовували на другому поверсі багато оздоблені ніші з лавами, звідки можна було спостерігати життя на центральній площі старого Львова.

Є підстави гадати, що на Україні звичай будувати літні приміщення над воротами як складову частину оборонних засобів з дерев'яного будівництва перейшов у кам'яне. Такі приміщення збудовані над головними воротами в оборонних стінах Новгород-Сіверського монастиря. Оригінальна композиція галереї, форми гранчастих коротких і грубих стовпів та вишуканих колонок і сандриків середньоглухого поясу, що нагадують скоріше дерев'яні, ніж кам'яні форми, не мають аналогій в кам'яній архітектурі. Вони могли бути створені лише на ґрунті великого досвіду будівництва дерев'яних палаців і замків, що провадилося на Україні в XVI—XVII ст. Подібна ж світлиця з галереями навколо зображена на мініатюрному рельєфі одного старовинного дерев'яного хреста. Хоч зображення це дуже мале, але там чітко показана світлиця над кріпосними воротами, оточена галереями з аркадою і бійницями в прилеглих захисних стінах. Форми воріт і галереї віддалено нагадують ворота в захисних стінах Новгород-Сіверського монастиря. Рештки таких галерей з оригінальними архітектурними формами можна бачити в надбудові над головними південними воротами Густинського монастиря.

Стіни житлових будинків робились в зруб з брусів, причому стіни всередині обтесували або геблювали, стелю ж клали з чистих дощок. В описах згадується, що підлогу робили з дощок або викладали цеглою. Можливо, що в багатьох будинках така цегляна підлога була зроблена з фасонних керамічних плит, як на хорах собору Густинського монастиря або підлога XVIII ст. в Софійському соборі в Києві.

Світлиця, XVIII ст. Реконструкція П. Г. Юрченка.

Кожна світлиця, а іноді й кімната обігрівались великими кахляними печами. Маючи на увазі часті згадки про кахляні печі й каміни, можна твердити, що в XVIII ст. в житлових будинках заможних верств населення вони були широко розповсюджені. Виробництво кахля було місцевим, завозили його також з Росії.

В реєстрах заможних дворів XVIII ст. зустрічається немало назв речей хатнього устаткування та оздоблення, які свідчать про високі культурно-естетичні вимоги, що ставились тоді до внутрішнього вигляду житлового приміщення. Всі елементи прикрас житла та художньо-декоративні вироби виготовляли місцеві майстри.

Світлиці були досить великими. В них нерідко студенти Київської академії показували вистави або окремі сцени.

Церква у м. Комарне Львівської обл., 1754 р.

Кожна частина світлиці мала відповідні до своїх форм прикраси. Широкі на залізних петлях двері з липового або соснового дерева мали залізну оковку вибагливої форми, а іноді й фігурний замок. У вікнах в більшості випадків були ще круглі шибки в олов'яній оправі різного малюнка. Кожна кахля на великій печі була прикрашена квітами або тематичними малюнками на різні побутові теми, причому майстерність виконання їх в окремих випадках стоїть на рівні кращих творів графіки XVIII ст. Нерідко в устаткуванні покоїв згадується керамічна скульптура. В одному з будинків стіни ідальні були оббиті блакитним сукном, в інших будинках — шпалерами. Звичайно на стінах світлиць

та інших приміщень вішали друковані гравюри, і хоч тематика таких гравюр була релігійною, вони вважалися прикрасами.

Не випадково вище духовенство забороняло використовувати ці гравюри як прикраси, обгрунтовуючи заборону тим, що «украшают теми (гравюрами) храмины, избы, клети и сени пренебрежно, не для почитания образов святых, но для пригожества».*

В настінних розписах переважали композиції моралістичного змісту з простою, майже лубочною манерою живопису, наприклад, розписи другої половини XVIII ст. церковного будинку в селі Курашівцях на Поділлі.

Біля стін стояли широкі липові лави. Столи, ліжка і шафи були дорогої сніцарської роботи. Іноді столи накривали килимами, а ліжка «коцами стручастими», але згадується в описах і стіл «маліований посередне з шахматами, а по краям з овочами», шафи були мальовані, з дерев'яними скульптурами («Деліба з Бахусом»). Скульптурна різьба була і на дзеркальних рамах («на версе вырезанными персонами»).

На мальованих полицях з різьбленими кониками стояли полив'яні миски та інший посуд української і московської роботи, а також дерев'яний посуд з кольоровими розписами.

Т. Г. Шевченко дає детальний опис внутрішньої оздобителі духовної особи першої половини XIX ст. «И внутренность дома, т.е. светлицы, тоже не многим отличалась от внутренности хаты зажиточного мужика, разве только липовым чистым полом, посыпанным белым, как сахар киевским песком... Дубовый резной сволок с надписью, кем

* Акты, относящиеся к истории южной и западной России. Т. 4. С-Петербург, 1863.

и в каком году дом сей построен, и такие же резные косяки у дверей и окон... Стол обыкновенной величины и фигуры покрыт... килимом (ковром) и сверху как снег белой скатертью. Вместо стульев около стен широкие, чистые липовые лавы (скамьи); между окнами боковой стены небольшой столик с фигурными ножками; в почерневшей золоченой раме портрет Богдана Хмельницкого с гетьманским гербом на фоне, окруженном какими-то буквами... Над портретом — длинная полка, установленная большими и маленькими книгами в темных кожаных переплетах. На лево от двери в углу толстая неуклюжая печка из разрированных кафель...»*

Просте за побудовою й устаткуванням дерев'яне житло XVIII ст. вражало самобутністю, яскравістю кольорів; в його оздобленні широко використовували вироби українського народного мистецтва та зарубіжних країн. Ці риси, властиві житлу панівної верхівки, з другої половини XVIII ст. поступово зникають. Палаці починають будувати столичні архітектори, беручи за зразки петербурзькі палацові ансамблі. Дерев'яне житло поступово сприймає форми кам'яних споруд. Тільки в таких місцевостях, як Волинь, північна Чернігівщина та гірські райони Карпат, далеких від центрів розвитку промисловості та торгівлі, довго ще дотримувались старих звичаїв у будівництві дерев'яного житла.

Дерев'яна культова архітектура XVIII ст. представлена значним числом пам'яток і архівних даних, що зумовлює більшу повноту у висвітленні головних етапів її розвитку. Культове будівництво з дерева цього періоду відзначається певною строкатістю, що пояснюється складними

* Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали. Півна збірка творів. Т. II. 1949, стр. 535.

обставинами суспільно-політичного життя на Україні. Зміни у становищі церкви поступово відбилися на архітектурних формах будівель. Приваблюючі галереї всередині й зовні будови, а також і монументально-декоративні розписи поступово зникають, а галереї набувають іноді чисто формального значення. Найінтенсивніше цей процес відбувався в міських та монастирських храмах, повільніше — в сільських.

З кінця XVII ст. і в першій половині XVIII ст. заміна дерев'яних будівель на кам'яні проходила особливо інтенсивно. Таким чином дерев'яне будівництво частково втратило багатих фундаторів, які своїми коштами допомагали зведенню величних дерев'яних храмів в монастирях та окремих містах і селах. Виняток становили Лівобережжя та Слобожанщина, де Запорізька Січ та окремі громади ще спроможні були будувати великі дерев'яні церкви.

В умовах гострої боротьби проти панського свавілля (гайдамаччина, Коліївщина) на Правобережжі можливості для кам'яного будівництва були обмеженими, проте висока хвиля творчого піднесення, що так яскраво визначилась у дерев'яній архітектурі XVII ст. відчувалась тут до кінця першої третини XVIII ст. Будували з дерева багато і добротно.

У дерев'яному церковному будівництві XVIII ст. в Галичині та на Поділлі звичний для XVII ст. тип тризрубною церкви з однією або трьома банями ще посідає значне місце. Як останній відблиск минулого розквіту в районах Дрогобича та Золочева в Галичині було створено видатні пам'ятки тризрубних церков з трьома восьмикутними верхами (Жовква — 1720, Комарне — 1754, Чортків —

Церква у м. Чортків Тернопільської обл., 1738 р.

XVIII ст.). Варіації подібних церков зустрічались і на Волині в районах Старокостянтинова, Заславля, Здолбунова та Рівного. Хоч вони мали порівняно невеликі розміри, але широкий розмах низенького опасання, восьмерики, поставлені впритул один до одного, і майже сферичні форми бані з ледве помітним ковніром створювали враження монументальності, цілісності об'єму й виразної пластичності. Ця монументальність наближала їх до кам'яних споруд. За своїм стилем близько до цієї групи стоять дерев'яні церкви Гуцульщини.

Церкви гуцулів п'ятизрубні, мають форму хреста, з однією банею в центрі, причому ширина середнього зрубу дорівнює ширині бічних (Ворохта, XVIII ст.), а іноді середній зруб ширший за бічні (Ясиня, XVIII ст., Татарів). Довжина бічних зрубів значно менша за довжину західного й східного. Оскільки ширина центрального зрубу і бічних однакова, то в інтер'єрі всі зруби утворюють єдине, видовжене по поперечній осі церкви приміщення. Гуцульські церкви мають піддашся на кронштейнах з великим виносом.

Серед гуцульських церков (Коломия, Ворохта, Ясиня, Татарів, Бистрець, Криворівня) найдосконалішою за пропорціями й архітектурними формами є церква у Ворохті. Особливість її композиції полягає в тому, що бокові зруби мають невелику глибину — близько половини їхньої ширини, східний і західний зруби також мало видовжені, і це робить церкву в своїй основі дуже компактною. Над центральним зрубом стоїть восьмикутний підбанник, завершений високим наметом. Оскільки нахил стін середнього зрубу дуже великий, восьмикутний підбанник набагато вужчий за середній зруб. У цій будівлі дуже вміло знайдено співвідношення бічних відгалужень із стрункими формами центрального восьмерика й намету, увінчаного невели-

Село Тухолька. Церква, XVIII ст. Гуаш худ. Химича Ю. І.
Село Тухолька. Церковь, XVIII ст. Гуашь худ. Химича Ю. И.

кими ліхтариками. Якщо церкви такого типу в Ясіні, Татарові або Коломиї дещо присадкуваті, церква у Ворохті відзначається стрункими пропорціями і вдалим завершенням. Цьому сприяє також високий кам'яний фундамент церкви і розташування її на високому пагорбку.

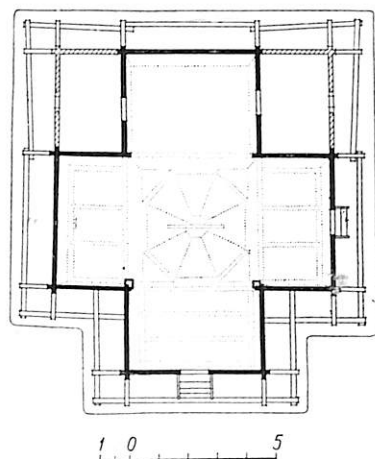
У XVIII ст. на Придніпров'ї та Слобожанщині, а також на Бойківщині в Карпатах набули розвитку урочисті вертикальні композиції і остаточно склалися величні архітектурні ансамблі, своєрідність яких характеризується новим розумінням композиційного зв'язку архітектури з довколишнім краєвидом.

Ця тенденція стала провідною не лише в офіційному кам'яному, а й у дерев'яному будівництві. Хоч у цей час поглиблюється розбіжність шляхів розвитку, монументального будівництва панівних класів та дерев'яного народного будівництва і хоч у сільських громадах були обмежені матеріальні можливості для створення великих і урочистих комплексів, народні майстри оригінально і дуже своєрідно розв'язували цю складну проблему.

Створення висотних дерев'яних будов ішло у XVIII ст. двома творчими напрямками. Перший охоплює велику територію від Правобережжя до крайнього сходу України, включаючи Слобожанщину, і має кілька місцевих варіацій.

Другий напрям розвивався протягом майже двох століть (XVIII та XIX) у карпатських районах, Турківському та Сколевському. Це так званий бойківський тип церкви.

Розглядаючи пам'ятки Придніпров'я, Чернігівщини та Слобожанщини, насамперед треба мати на увазі, що майже всі вони зазнали змін, які сталися під час капітального ремонту або в зв'язку з перевезенням будови з одного місця на інше, що було нерідким явищем. Іноді ці зміни мали серйозний характер і торкалися композиції будівлі в цілому.

План церкви у м. Ворохта Івано-Франківської обл., XVIII ст.

Церква у м. Ворохта Івано-Франківської обл., XVIII ст.

Провідною формою архітектурних композицій церков Придніпров'я та Слобожанщини був переважно восьмикутний зруб у різних його варіаціях.

У тризрубних будовах середній зруб завжди мав восьмикутну форму, вітарний здебільшого робився шестикутним, а бабинець — восьмикутним або прямокутним. У п'ятизрубних церквах середній зруб був квадратним і восьмикутним, бічні прибудови прямокутними чи шестикутними.

У розвиткові восьми- та шестикутних зрубів велику роль відіграли їх формально-композиційні якості, що допомагали чіткому підкресленню висотності споруд. Багатогранні зруби зумовлювали стрункіші пропорції і відзначалися більшою пластичністю об'ємів та багатством світлотіньових ефектів, що було характерним для барокко.

Середній зруб у п'яти- і тризрубних церквах більший за розміром впоперек, ніж уздовж. Це властиво п'ятизрубним спорудам — церкві в Синяві (1737 р.), Яришеві (1768 р.), Чуднові (1759 р.) та Ходорові (1768 р.). Ширина їх з бічними прибудовами більша за довжину. Цю різницю особливо помітно в Синявській церкві.

Восьмирики-підбанники були порівняно високі, а бані мали розвинутий ковнір з низько розташованим перехватом. У церквах, де ширина восьмириків мало відрізнялась від ширини четверика, утворювалася монументальна пружиста форма верхів (церкви в Пиляві — 1799 р., Гушчинях — XVIII ст. та ін.). У цьому велику роль відігравало опасання (церкви в Пиляві та Вінниці).

Стіни робили досить високими. Висота їх дорівнювала половині загальної висоти церкви, іноді й більше. Завдяки багатогранному окресленню зрубів корпус будови відзначався стрункими формами, причому церква не мала головного та другорядного фасадів.

Фасади з усіх боків були різні за своїм вирішенням і однаково багаті й пишні.

Відомі нам пам'ятки дерев'яного будівництва дають підставу вважати, що ці стилістичні особливості почали складатися саме на Київщині й Чернігівщині, а тоді вже поширилися на Полтавщину та Слобідську Україну.

Що ж до Правобережжя — місцевості від річки Росі до Вінниці і Новгород-Волинського, то тут у пошані було дерев'яне будівництво, яке досягло особливого розвитку в першій третині XVIII ст. Тоді в містах і селах Правобережжя будували по кілька церков. Наприклад, у Білій Церкві з 1717 до 1730 р. було збудовано шість і стільки ж у Лисянці, а у Полонному — 9 церков.

Церква у с. Шелестяни Хмельницької обл., 1786 р.

Церква у с. Ясиня Закарпатської обл., XVIII ст.

Пам'ятки дерев'яного будівництва, які збереглися на Правобережжі, свідчать, що якраз у першій третині XVIII ст. тут було створено найвидатніші дерев'яні споруди, властиві тільки цій місцевості. Це переважно тризрубні церкви з трьома банями. П'ятизрубні ж будови з п'ятьма банями, що були дуже поширені тут у середині XVII ст., в наступному, XVIII ст., займають порівняно незначне місце. Слід зауважити, що п'ятизрубні церкви будували переважно в містах і селах, які відігравали роль воєнних чи адміністративних центрів, або в монастирях — у Ходорові, Білій Церкві, Синяві, Лисянці, Медведівському монастирі.

Церква у м. Коломия Івано-Франківської обл., XVIII ст.

Використання восьмикутних зрубів у церковному будівництві XVIII ст. можна простежити на пам'ятках дерев'яного будівництва Київщини. Маються на увазі п'ятизрубні церкви в Синяві (1730 р.) та Старому Дашеві (1764 р.), тризрубні в Конелі (1740 р.), Вінниці (1746 р.), Тараші (1753 р.), Дибинцях і Привітові (1760 р.) і двозрубна церква в Гнильці.

Найцікавішою є Миколаївська церква в Синяві, де бічні зруби поставлено навколо центрального так, що між ними утворюються глибокі западини, внаслідок чого чіткими світлотіньовими контрастами виділяється кожний зруб

зокрема. Завдяки навісові над підвалинами оригінально здійснено плавний перехід від землі до стін, які мають помітний нахил до центра. Церква стоїть на грубих дубових підвалинах з великими залишками, що виступають за площини стін. Підвалини захищені від дощу невеликим дашком, схожим на низеньке опасання. В інтер'єрі церкви звертає на себе увагу надзвичайна пластичність стін, наметів та надбанників. Вони не мають геометрично чітких окреслень, бо кожний вінець зроблено по-своєму, з різним нахилом. Багатство пластики посилюється кількома різьбленими скобами, які виступають з площини стіни, та клинцями, що закріплюють верхні зрубни бічних прибудов з центральним зрубом.

В архітектурі церкви найяскравіше виявлено риси, що відрізняють дерев'яні церкви Придніпров'я від церков Галичини. В дерев'яних будовах Галичини одна чи три бані виростають з єдиної основи трьох, переважно прямокутних зрубів, об'єднаних опасанням на кронштейнах або стовпах. У Миколаївській церкві гранчасті масиви всіх п'яťох зрубів, що виростають прямо з землі, відокремлені один від одного глибокими западинами. Вони як окремі об'єми композиційно групуються навколо центрального об'єму, створюючи виразну пірамідальну композицію. В цьому полягає одна з найістотніших рис дерев'яної архітектури Придніпров'я, яка червоною ниткою проходить через усе будівництво XVIII ст. Такі ж особливості були властиві п'ятибанній церкві в Старому Дашеві, до того як в XIX ст. були зроблені низенькі прибудови в западинах між виступами бічних зрубів.

Відокремленість об'ємів Миколаївської церкви в Синяві вплинула і на форми її інтер'єра, який складався з окремих

→
Собор у м. Тараща Київської обл., 1753 р.

високих восьмериків, що приєднувалися до центрального високими отворами. Церкви такого типу, крім Київщини, зустрічалися дуже рідко. Гадають, що ці будови з витворами народних майстрів однієї школи, що сформувалися на стародавніх будівельних традиціях Києва та його околиць.

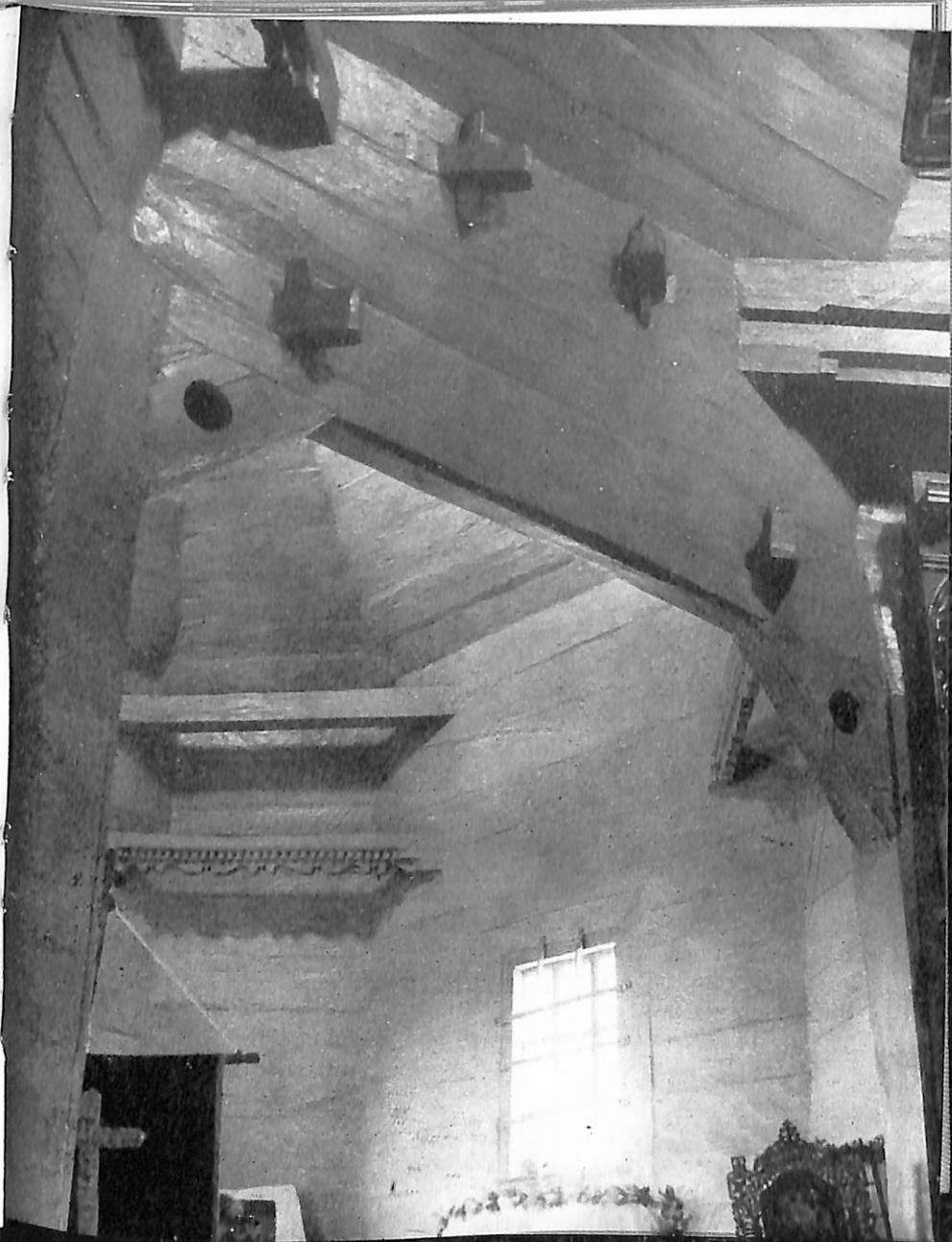
У XVIII ст. ознаки дерев'яної архітектури Правобережжя були властиві окремим пам'яткам півдня Волині. Це церкви у Тучині (1730 р.) з монументальними ярусними банями, у Ровно (1756 р.) з восьмикутним середнім зрубом і у Степані (1770 р.) з оригінальними хорами навколо нефа та опасанням.

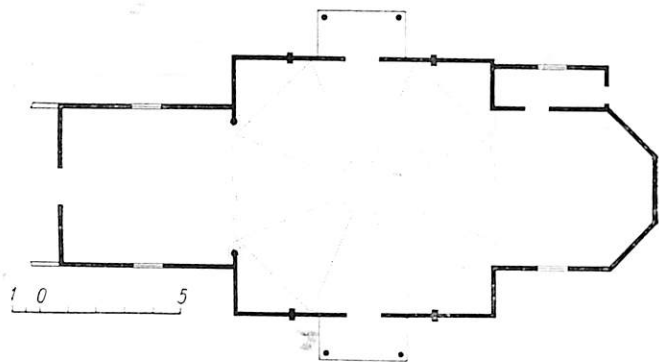
На північній Волині побутував тип тризрубною церкви з великим нефом, перекритим низько посадженим високим восьмериком та наметом, що наближався до форми зімкнутого склепіння (Нуйно, XVII—XVIII ст.).

На схід від Дніпра дерев'яна архітектура XVIII ст. мала свої відмінності на Чернігівщині та Слобожанщині. Тут дерев'яні церкви були значно більші, ніж на Правобережжі. Великі розміри дерев'яної будівлі на три або п'ять зрубів вимагали вирішення інтер'єра по-новому, просторовим об'єднанням трьох або п'яти високих башт.

Розвиток дерев'яного будівництва на Чернігівщині й Слобожанщині супроводжувався розв'язанням нових і досить складних технічних проблем, що сприяло дальшому удосконаленню прийомів і традицій попередніх часів. Без перебільшення можна сказати, що при створенні цих будівель народні майстри повністю використали технічні можливості, властиві дерев'яному зрубові. Передусім треба мати на увазі, що на Чернігівщині, як на Київщині і Волині, діяли давні традиції дерев'яної архітектури. Відомі видатні

→
Інтер'єр церкви у с. Синява Київської обл., 1730 р.

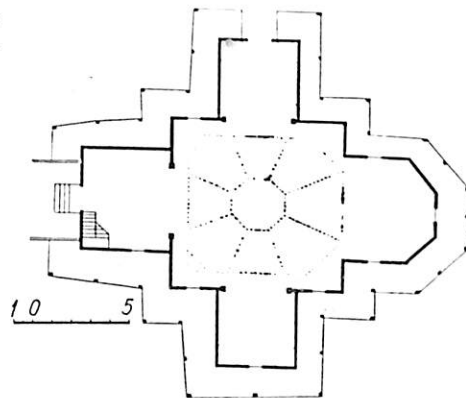

План церкви у с. Нуйно Волинської обл.,
XVII—XVIII ст.

пам'ятки дерев'яної архітектури Чернігівщини в Березні (1692 та 1693 рр.), Волинці (1700 р.), Пакулі (1711 р.), Горбові (1715 р.), Коропі (1716 р.). На Слобожанщині ж пам'ятки дерев'яної монументальної архітектури відносяться до другої половини XVIII — початку XIX ст. Там склалася своя будівельна школа, до якої належали майстри з півночі України та Придніпров'я.

На Чернігівщині переважали п'ятизрубні церкви з однією банею в центрі. Особливої уваги заслуговує церква Миколая в Новгород-Сіверському, збудована в 1720 р. Вона має п'ять зрубів і одну високу баню в центрі. Великий інтерес являє собою інтер'єр церкви. Південний та північний зруби завершені восьмикутними шатровими покриттями без восьмериків, а західний та східний мають звичайну стелю з дощок на сволоках, прикрашених оригінальним різьбленням, і по кутах різьблені скоби. Намети над південним

План церкви у м. Степань
Ровенської обл., 1759 р.

та північним зрубами зовні закриті дахами і позначені невеличкими ліхтарями. Тип Миколаївської церкви в Новгород-Сіверському або церкви в Свіржі властивий Чернігівщині та деякою мірою північній Полтавщині. Будови цього типу становлять окрему групу й характеризуються дуже високою банею над середнім зрубом. У п'ятибанних же церквах бані над бічними зрубами були порівняно малі й являли собою маленькі ліхтарі (церкви в Коропі, Свіржі, Березні тощо).

Зруби мають різноманітні форми прямокутників, шести- і восьмикутників, але помітно різняться між собою пропорціями. Стіни зрубів по висоті дорівнюють половині загальної висоти церкви разом з банями, а в окремих випадках навіть перевищують половину і цим вони наближаються до кам'яних церков тих часів. Враження від високих стін порівняно з загальною висотою церкви посилювалося завдяки ракурсам. Площини стін мали відповідно трактовані архітектурні деталі. В контрасті з глухим полем стіни

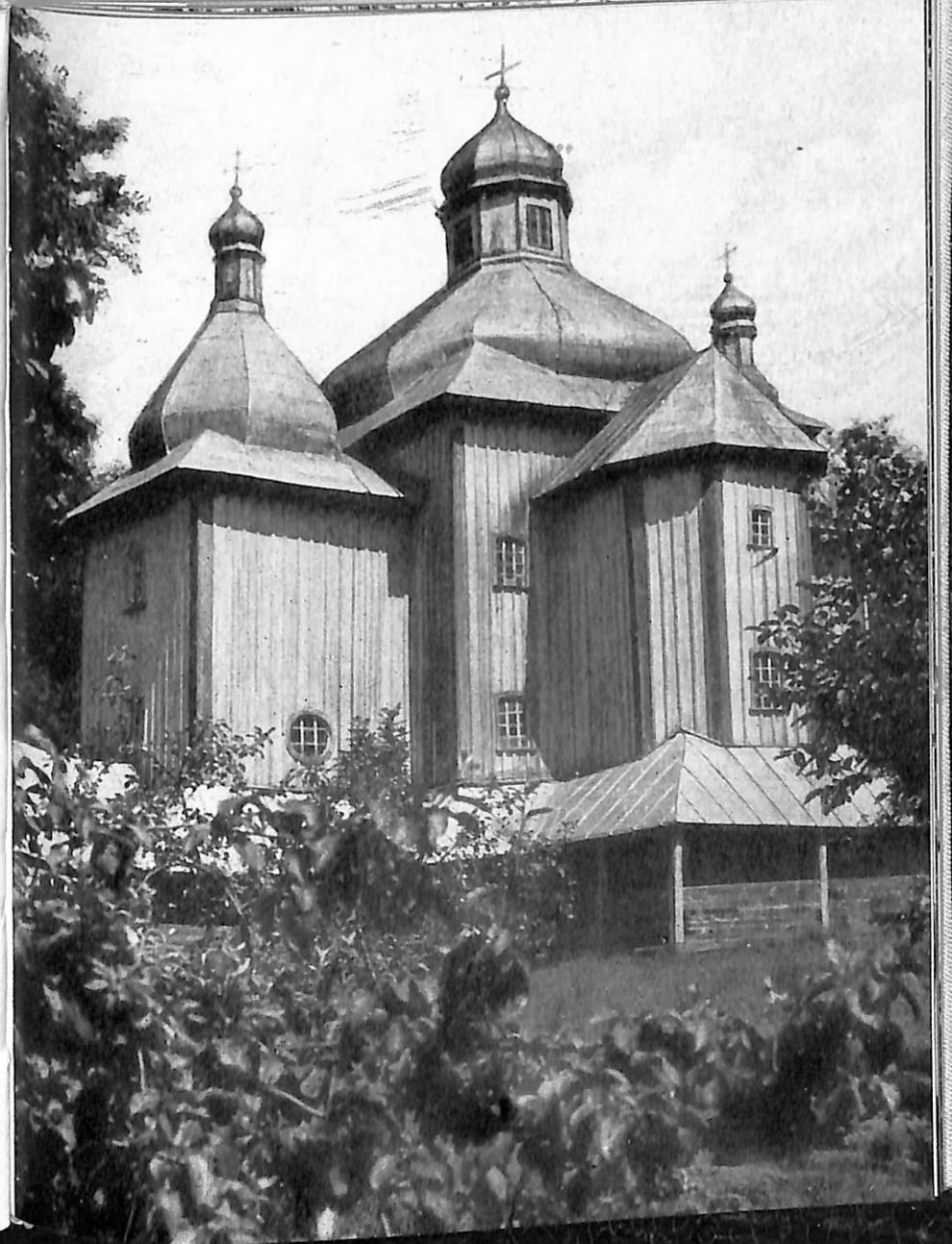
виразного вирішення набули шестикутні двері з багато різьбленими одвірками, вікна, що мали форму хреста з прямокутними або округленими раменами, круглі, розвинуті профільовані карнизи, оздоблені різьбою, тощо.

Серед Чернігівських церков особливе місце займає церква у Седневі, збудована в 1740 р. Вона відрізняється дуже великими розмірами восьмикутного нефа з маленькими прибудовами прямокутного зруба бабинця та шестикутного вівтаря. Це цікавий приклад великої церкви-ротонди восьмикутного окреслення.

Великим досягненням дерев'яного церковного будівництва Чернігівщини XVIII ст. було вирішення інтер'єра дерев'яних, переважно п'ятизрубних церков. У великих дерев'яних церквах організація внутрішнього простору була складною проблемою, оскільки потрібно було просторово об'єднати п'ять приміщень з високими верхами в єдину композиційну систему. В кращих зразках це вирішували таким способом: в кожній з чотирьох стін центрального зрубу робили великі отвори, відкриті в бічні приміщення, у два-три яруси, причому нижній займав майже всю довжину стін середнього приміщення, а верхні були вузчі і мали вигляд фігурної вирізки в дерев'яній стіні. Це відповідало конструктивним вимогам зрубу і разом із ступінчастими верхами давало цікаве просторове багатопланове вирішення інтер'єра.

Інтер'єр Троїцької церкви в Пакулі є найкращим художнім виразом конструктивної системи п'ятибанної церкви. Тут все виконано так досконало й легко, що складається враження, ніби бані ширають над головою. Оболонка товщиною дванадцять сантиметрів, на якій тримаються бані,

Церква у м. Степань Ровенської обл., 1759 р.

знизу майже не сприймається. Високі стіни з нахилом до середини і багатоярусне покриття, утворене повторенням елементів зрізаної піраміди та восьмигранника, що поступово зменшуються, посилюють ілюзію, завдяки якій висота приміщення здається більшою, ніж вона є насправді.

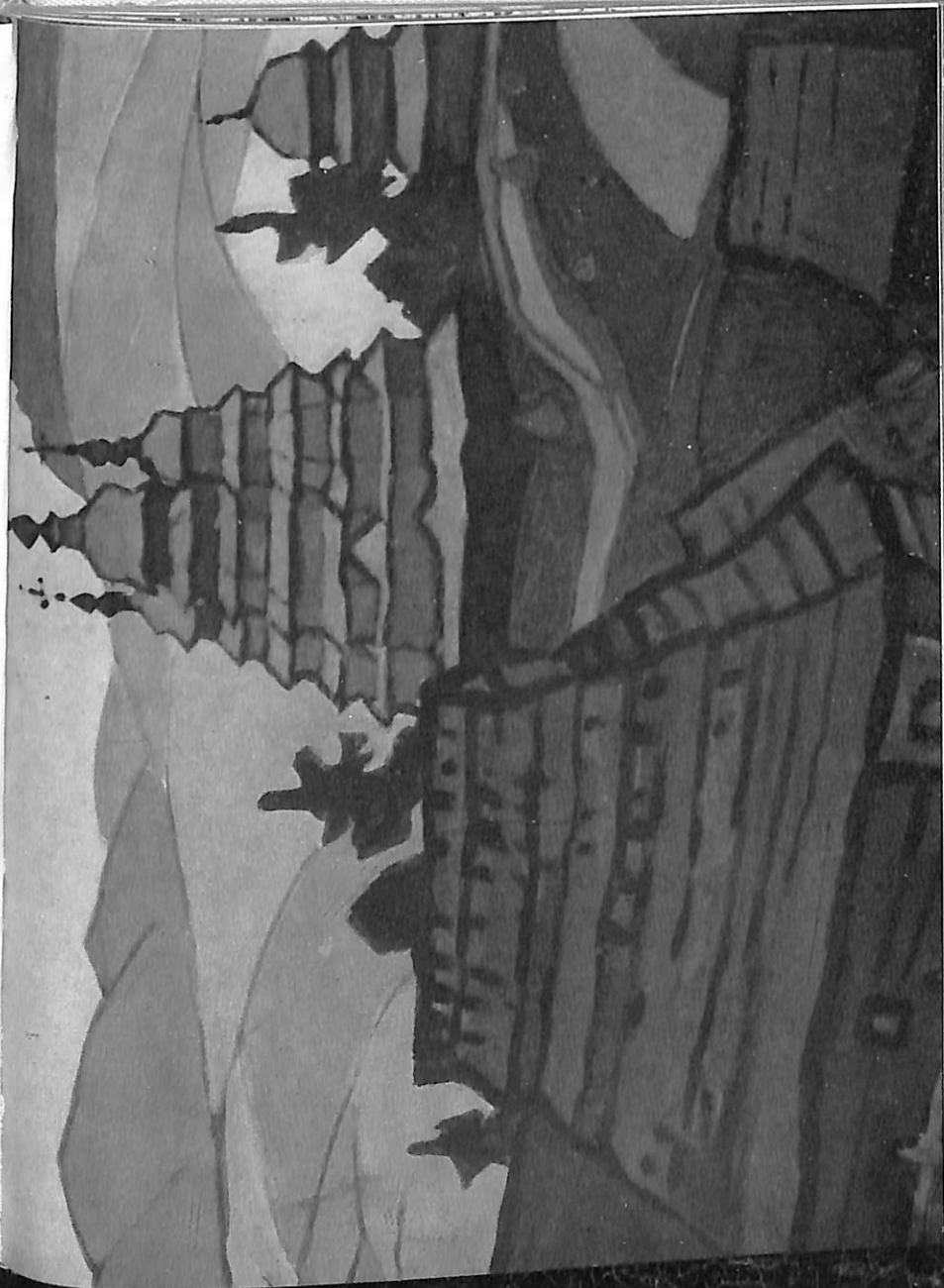
З технічного боку найвиразніше й найсмідливіше об'єднання п'яти приміщень церкви у великий і єдиний простір здійснено майстром Панасом Шолудьком у Вознесенській церкві села Березни.

Таким чином, у дерев'яному будівництві Чернігівщини проблему висотної композиції розв'язували не лише відносно зовнішнього вигляду споруди, але й щодо її інтер'єра.

Не декоративні засоби, а сама архітектурно-конструктивна основа будови органічно визначала характер інтер'єра та зовнішнього вигляду будови.

Окрему групу становлять такі церкви Слобідської України, як п'ятизрубні одноканні у Верхньому Бишкіні (1772 р.) і Червоному Осколі та п'ятизрубна трибанна у Черкаському Бишкіні (1803 р.). Висота зрубів цих церков становить приблизно третину загальної висоти. Вони мають високі багатоступінчасті верхи і в цьому відношенні схожі на бойківські церкви XVIII—XIX ст., але їхня архітектура загалом і пропорції окремих елементів докорінно відмінні від бойківських. Це виявляється насамперед у різному архітектурному розв'язанні багатоступінчастих верхів, у співвідношеннях і формах складових елементів верхів — підбанників і бань.

У церквах Слобідської України з розвинутими верхами восьмикутні підбанники самі по собі високі й значно більші у висоту за бані. Крім того, бані мають криволінійні профілі без явно вираженого ковчирі. В цьому відношенні вони схожі на високі ступінчасті споруди в стилі класицизм-

му. Дерев'яні церкви з такими верхами будували на Слобожанщині в другій половині XVIII ст., навіть на рубежі XVIII—XIX ст., коли в монументальній архітектурі панував стиль класицизму. Спорідненість верхів церков будовам класицизму виявлялась не лише в загальних пропорціях, а й у самих формах бань. Це свідчить про те, що народні майстри активно засвоювали те нове, що виникало в монументальному будівництві.

Найбільшою дерев'яною будовою XVIII ст.—заввишки близько 65 м, що має своєрідну просторову композицію з дев'ятьма банями, є Троїцький собор у Новомосковську. Спорудив його в 1773—1779 рр. народний майстер Яким Погребняк з Нової Водолаги, який, за переказами, перед тим, як будувати церкву, зробив модель з ситняку. Будівля схожа на дев'ятикамерні кам'яні церкви XVIII ст. типу церкви у Сорочинцях. Це єдиний в українському дерев'яному будівництві приклад дев'ятикамерної церкви з дев'ятьма банями. В 1888 р. Новомосковську церкву було перекладено, як свідчать документи, «по старому образцу» за планом архітектора Харманського. Насправді ж церкву перебудували не за старим зразком, а з помітними змінами. В арсеналі творчих засобів теслярів були окремі секрети і хитрощі, пов'язані в більшості з оптичними ілюзіями, які надавали будинкові особливої виразності, краси, і в даному випадку архітектор з цим не рахувався. Модернізація негативно відбилася на архітектурі будови, її плані й пропорціях.

Архітектура Полтавщини займала проміжне становище між архітектурою Києва й Правобережжя з одного боку і Чернігівщини — з другого. Це стосується і дерев'яного, і кам'яного будівництва. Найвидатніші кам'яні храми Полтавщини кінця XVII і XVIII ст. засновували монахи з Києво-Печерської лаври або їх будували місцеві майстри під

*Село Матків. Церква, XIX ст. Гуаш худ. Химича Ю. І.
Село Матков. Церковь, XIX ст. Гуашь худ. Химича Ю. И.*

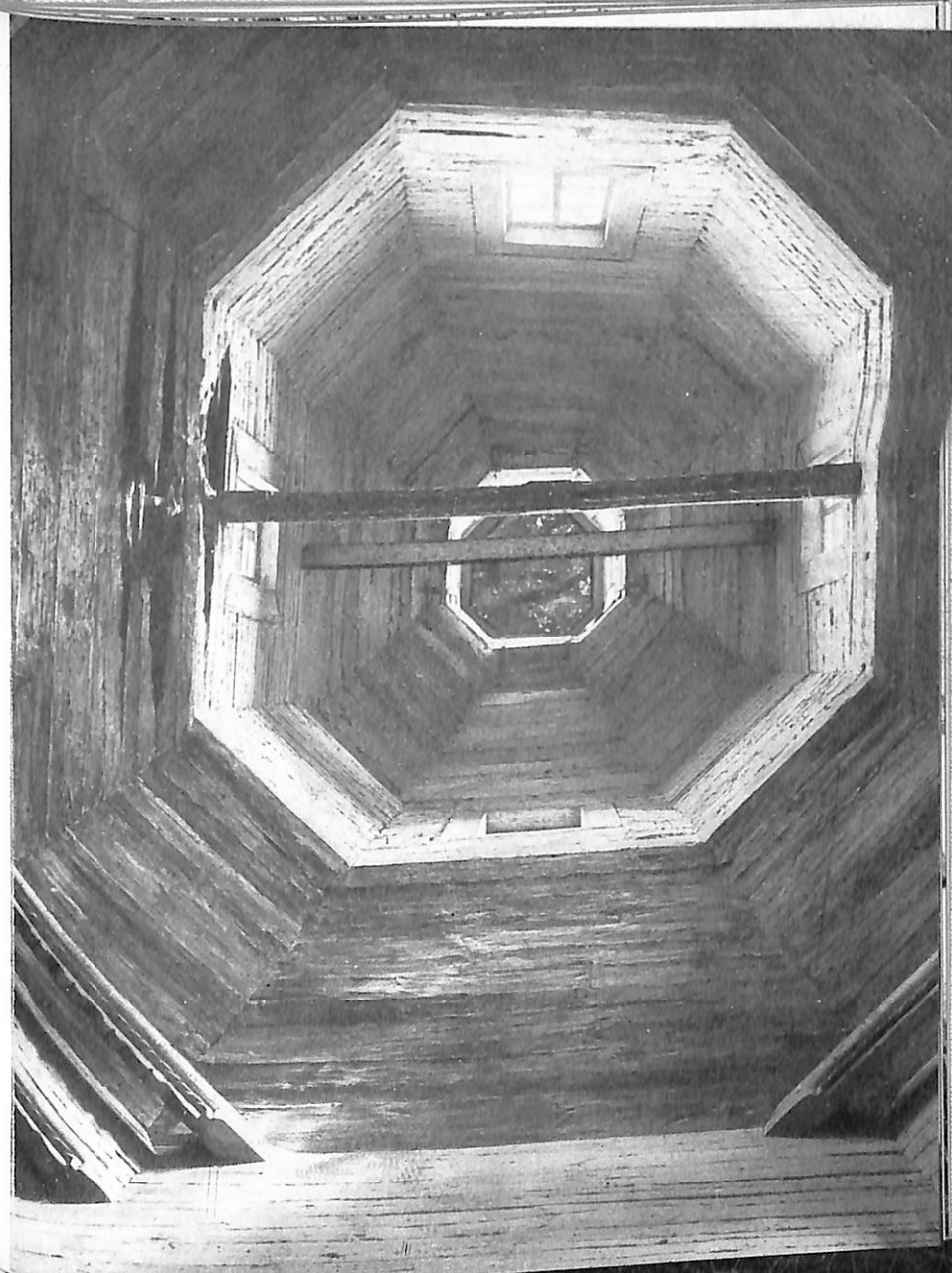
впливом київських традицій. Прикладом цього можуть бути собор та інші будівлі Густинського, Мгарського, Красногірського та інших монастирів. Те саме було і в дерев'яному будівництві, про що красномовно свідчать такі пам'ятки, як церква в селі Малі Будки, яка схожа на церкву в Синяві, церкви у Вороньках і Глибокому, споріднені з тризрубними церквами Уманщини.

Вплив архітектури Києво-Печерської лаври особливо яскраво виявився в одній з найвидатніших пам'яток української дерев'яної архітектури — церкві Покрова в Ромнах (1764 р.). Збудована за таким же планом, як і церква у Ходорові, своєю загальною композицією й струнками, вишуканими пропорціями вона схожа на відомі кам'яні церкви — над Економічною брамою в Києво-Печерській лаврі та Юріївську у Видубецькому монастирі. У Роменській дерев'яній та Юріївській кам'яній церквах однакове співвідношення корпусу і групи бань, ширини й висоти всієї будови і напрочуд стрункі форми.

Завдяки тому, що центральний квадрат плану Роменської церкви має розміри, однакові з шириною бокових шестигранних відгалужень хреста, корпус будови сприймається як компактний об'єм з динамічними членуваннями, завершений п'ятьма струнками двоярусними верхами. В цій цікавій споруді найвдаліше використано творчі досягнення майстрів народної дерев'яної архітектури Придніпров'я.

Далеко від Дніпра, на крайньому заході України — на Бойківщині — збереглися надзвичайної краси пам'ятки народного дерев'яного будівництва. Бойки живуть у мальовничих гірських районах на верхів'ях річок Латориці, Ужу,

→
Внутрішній вигляд бані Миколаївської церкви у Новгород-Сіверському Чернігівській обл., 1720 р.

Сяну й Стрию в оточенні смерекових лісів. Бойко — це природжений тесляр. Привертає увагу висока культура обробки дерева, велика любов до цього матеріалу.

Бойківська церква XVIII ст. з високими верхами походить від старовинних тризрубних будов XVI—XVII ст., кращим зразком яких є церква у Сколе. У місцевостях, близьких до культурних осередків, старовинний тип будови з квадратним одно- та двоступінчастим наметовим покриттям поступово змінювався і зберігся в первинних формах лише в горах, де на його основі у XVIII ст. було створено нові споруди з багатоступінчастими високими верхами. Вони зберегли в загальних рисах традиційні розміри й пропорції зрубів. Це тризрубні будівлі, в яких середній зруб більший за бокові. Зруби, на які спираються наметові покриття, в нових висотних будовах XVIII ст. майже не змінюють своїх абсолютних розмірів і пропорцій порівняно зі зрубами старих бойківських церков XVI—XVII ст., а верхи зазнають істотних змін — збільшуються догори.

У будовах XVI—XVII ст. (церкви у Кліцьку, Сколе, Турці) висота одно- і двоступінчастих наметових покриттів дорівнює висоті четверика або менша, а в XVIII ст. це співвідношення змінюється в бік значного збільшення висоти верхів і кількості заломів. У церкві з села Кривки, яку перевезли до Львова, висота четверика відноситься до висоти верху, як 1:2, до того ж верх центрального зрубу має вісім заломів. Якщо взяти до уваги, що зовні зруби відкриті тільки під опасанням, а другу половину їх над опасанням обшито гонтом, як і стіни та дахи верхів, то складається враження, що ця частина зрубу відноситься до верху, як 1:8.

Церква у м. Короп Чернігівської обл., XVIII ст.

Високі верхи мають восьмикутну форму, хоч є чотирикутні багатоступінчасті (наприклад, у церквах Коростіва, Яворова, Яблунова, Розлуча). Восьмикутні верхи властиві більше бойківським церквам східних схилів Карпат. Тут виявився вплив поширених по всій Україні форм восьмикутного намету на восьмерику. Звідси ж, мабуть, пішли й невеличкі пружисті завершення ступінчастих верхів цибулястими баньками.

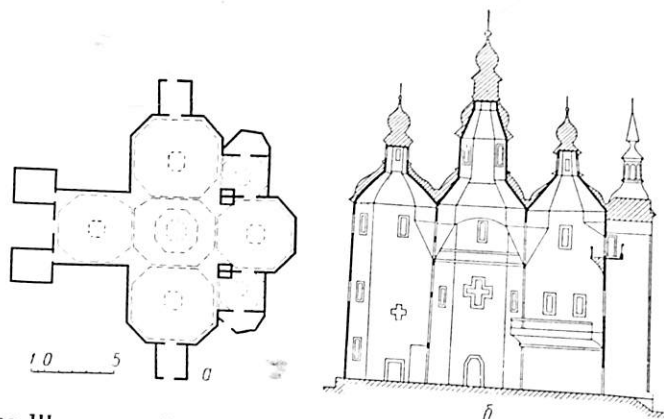
В церквах XVIII ст. набула розвитку нова форма галерей на другому ярусі навкруг західного зрубу, яка склалася у XVII ст. в церквах Дусівців та Дрогобича. Опадання довкола церков спирається на кронштейни, які з західного фасаду значно ширші і стоять на чотирьох оздоблених різьбою стовпах з розкосами у вигляді арок. У деяких церквах між двома середніми стовпами західної галереї зроблено арковий портал з широкими одвірками. Така будівля з бічного фасаду має загалом симетричну композицію, але насправді симетрія об'ємів дуже вміло порушена наявністю галереї навколо західного зрубу. Галереї й аркатури на рівні хорів надають будівлі динамічності.

Різьби на дереві як засобу декоративного оздоблення дверей, арок чи сволоків у цих будівлях небагато. В бойківських церквах не зустрічається дерев'яний карниз, який на Придніпров'ї найчастіше оздоблювали різьбленням. Обшивка стін і дахів гонтом різних фасонів створює густе й багате за малюнком мереживо, так що потреба в різьбленні сама собою відпадає.

Особливістю бойківських церков з високими верхами є освітлення приміщення тільки в нижньому ярусі, тобто у четверику, через невеликі вікна. Високі ж багатоступінчасті вежі освітлення не мають. Якщо в середині церкви гля-

→
Церква у с. Новий Білоус Чернігівської обл., XVIII ст.

Панас Шолудько. Церква у м. Березна Чернігівської обл., 1761 р.:
а — план; б — розріз.

нути знизу вгору, то створюється враження, що високі темні верхи, які перетинаються на різному рівні горизонтальними балками — бантинами — бездонні.

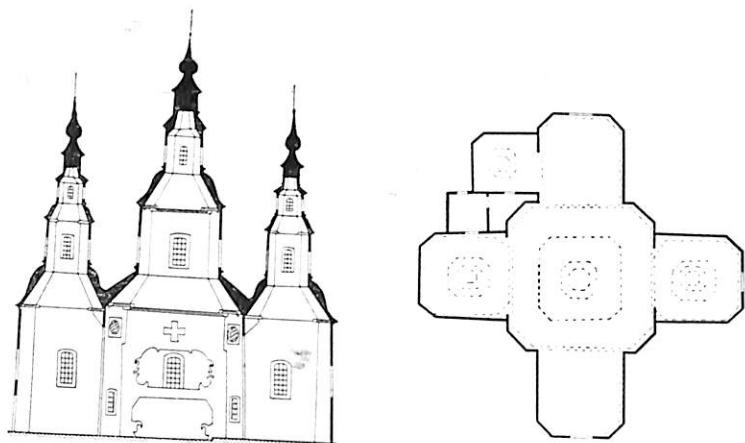
Серед бойківських церков другої половини XVIII—XIX ст. з високими багатоступінчастими верхами найяскравішою і викінченою в архітектурному відношенні є церква в Кривці, яка має восьмикутну форму верхів.

Яскрава своєрідність бойківських церков ставить їх у ряд найкращих пам'яток світової архітектури. «На Бойківщині... було створено ті гідні подиву храми-казки, які можна порівняти лише з їхніми північними братами — храмами-богатирами російської півночі» — писав Ігор Грабар.*

Церква у с. Пакуль Чернігівської обл., 1710 р.

* Грабарь И. История русского искусства. Т. 2, М.

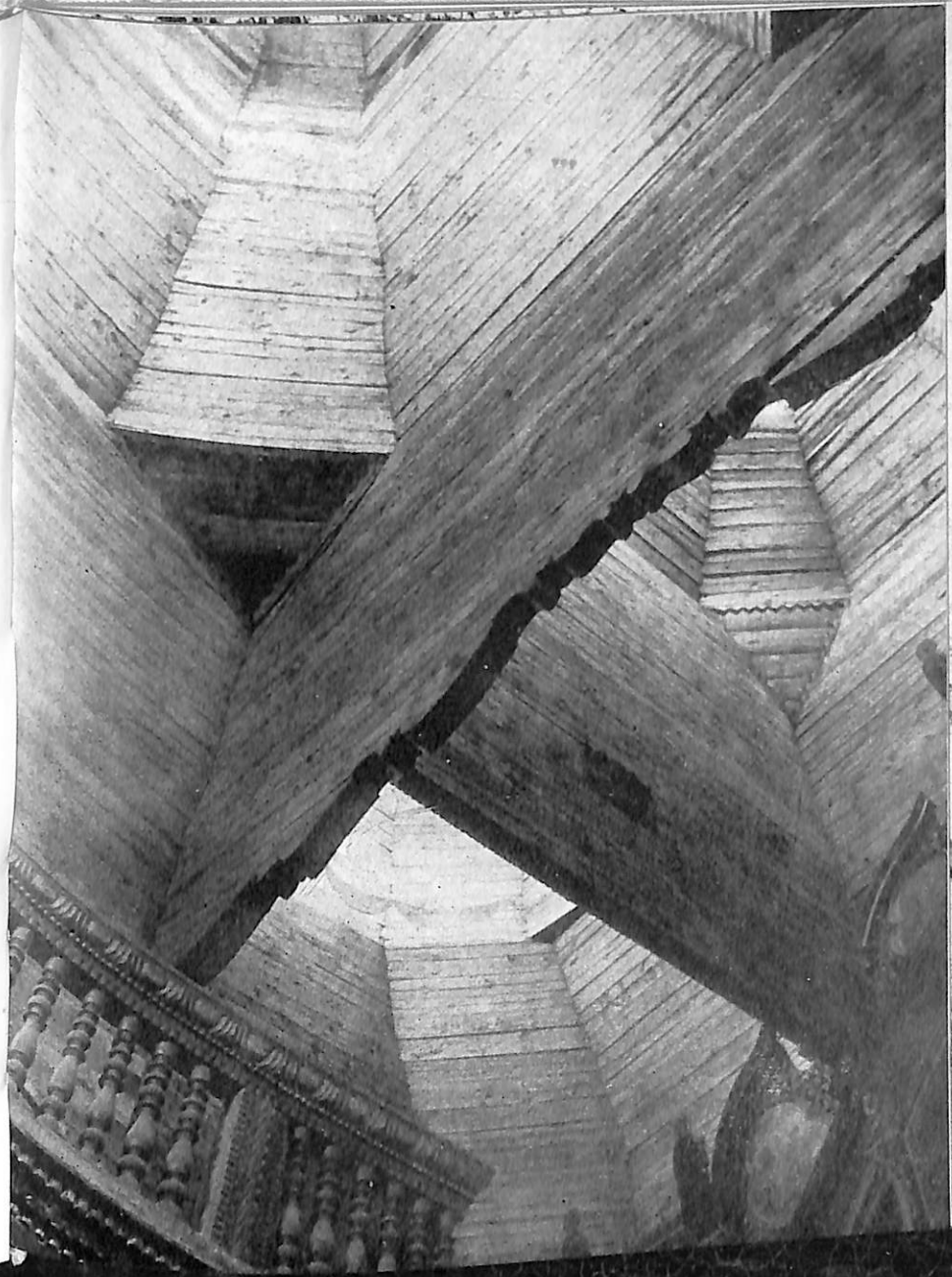

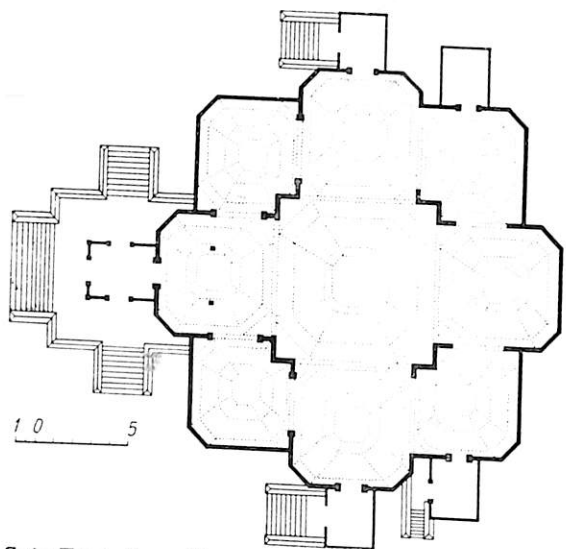

Церква у с. Черкаський Бишкин Харківської обл., 1803 р.:
разрез, план.

Треба відзначити цікаву закономірність: чим вище пасмо гір, тим розвинутіші верхи церков, на що вже звертали увагу окремі дослідники українського народного будівництва. Можливо, що певну роль у цьому відігравав гірський ландшафт, високі стрункі смереки з ступінчастим ритмом довгих донизу гілок. Своєрідний краєвид вимагав і відповідної гармонійності архітектурних форм. Ця особливість виявилась і в архітектурі житлових і господарських будівель гірських районів, де дуже високий солом'яний дах горизонтально розчленовано на кілька ярусів. Створення багатоступінчастих будівель, крім естетичного фактору, пов'язане й з чисто практичними міркуваннями. В гірських

Внутрішній вигляд бані у с. Пакуль Чернігівської обл., 1710 р. →

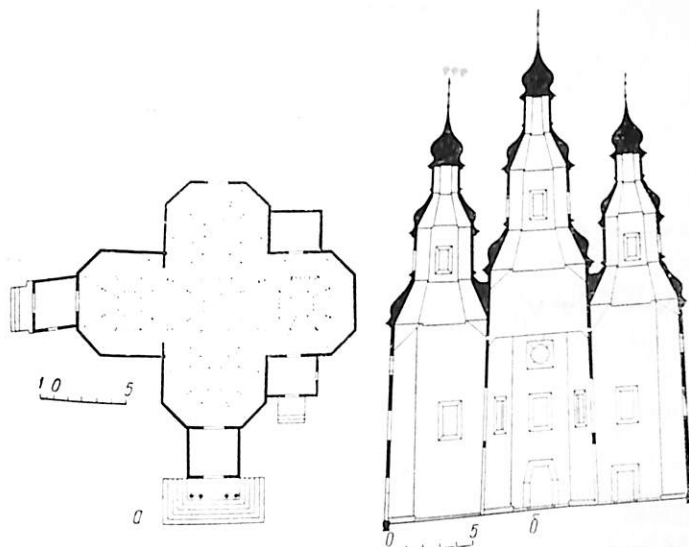

Яків Погребняк. План Троїцького собору у Ново-московському Дніпропетровській обл., 1781 р.

районах, де випадає багато опадів, високий дах, розчленований горизонтально на шість-вісім ярусів з великими виступами покриттів, добре захищає дерев'яні стіни від дощів і вологі.

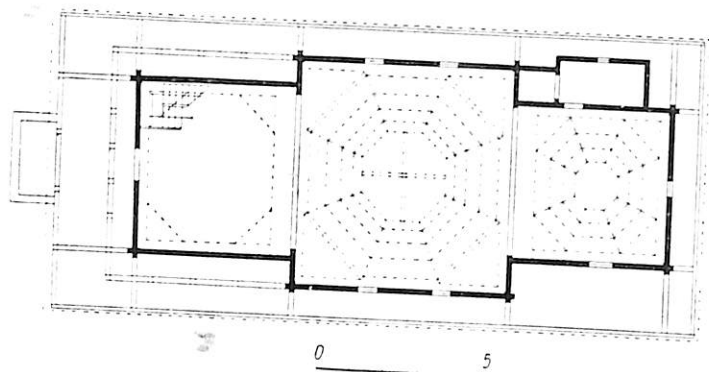
Бойківські майстри XVIII—XIX ст. були вихідцями з районів Турки і Сколе, причому за невеликим винятком вони походили з сіл Погара, Головеська, Рикова, Тухлі, Лобохори. Майстри Іванкович, Костянтин, Мельникович, Пилип-рак і Прокопій були творцями останніх кращих церков Маткова, Нижнього Висицького, Довжка й Середньої Турки. Багате традиціями бойківське будівництво закінчується роботами покоління Снігурів з Погара.

Церква Калнишевського у Ромнах Сумської обл., 1764 р.:
а — план; б — розріз.

На Закарпатті в селах Торунь, Канора, Висока Бистра, Буковці, Іски, Пилипець, Горб, Бистра, Гуклива, Колочава й зараз стоять невеличкі лемківські дерев'яні церкви досить своєрідної форми, збудовані у XVIII ст.

В основі їхньої композиції лежить тип бойківської тризрубною церкви з квадратними дво- чи триступінчастими наметами над центральним і східним зрубом. Але тут є й свої особливості: над західним зрубом — бабинцем височить башта-дзвіниця, просторова ж композиція всієї будови відзначається динамічністю, яка наростає зі сходу на захід, від низького намету над вівтарем до високої башти над бабинцем. Наприклад, у церкві села Канора західна

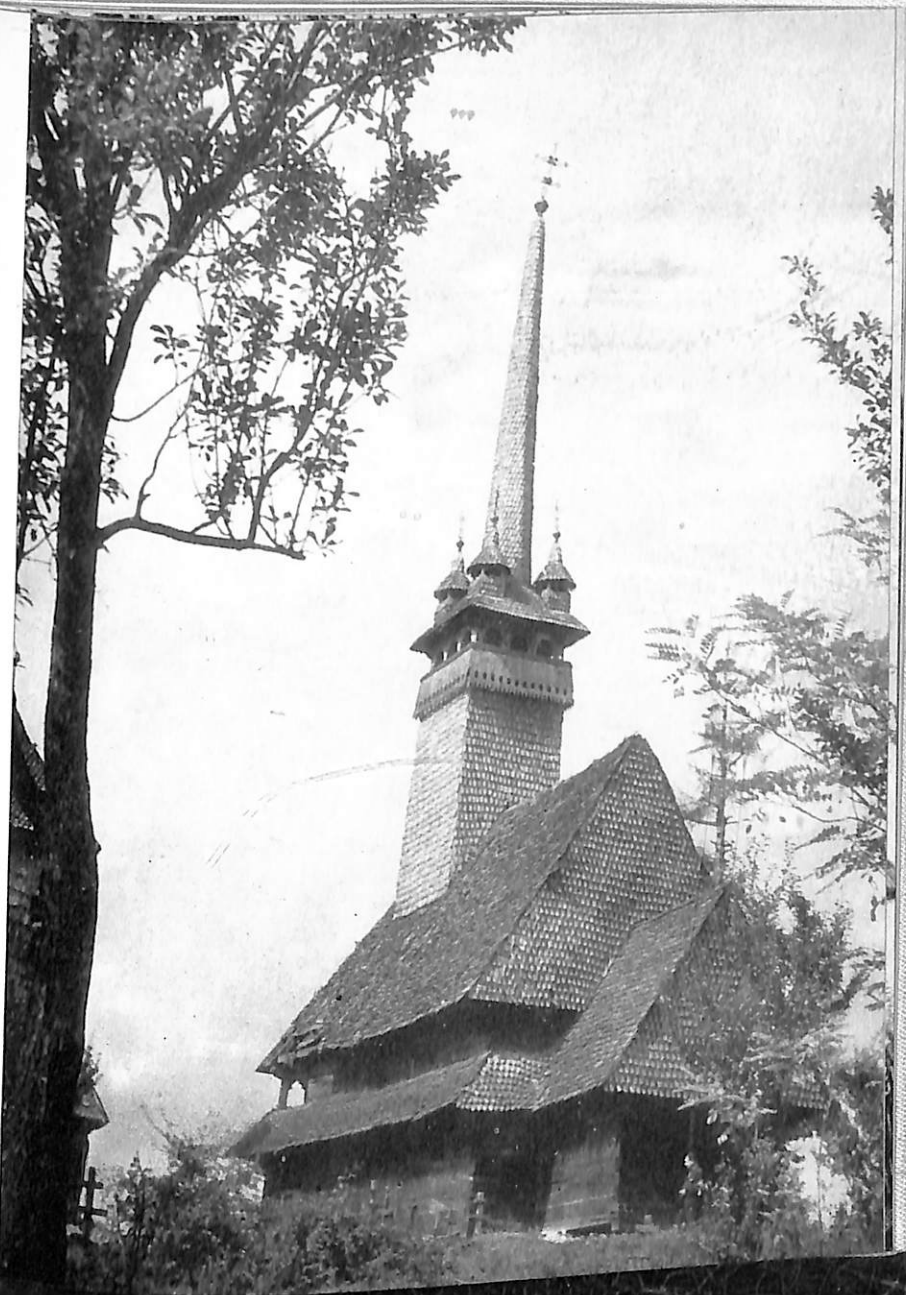

План церкви у с. Кривка Львівської обл. (перевезена до Львова), 1763 р.

башта більш як у два рази вища за намет над вівтарем. Архітектурні форми башти з розширенням угорі схожі на оборонні пристосування, які ще збереглися на багатьох дзвіницях Галичини. Бані і ліхтарі над всіма трьома зрубами мають вигадливі барочні форми й докорінно відрізняються від барочних бань Галичини так само, як силует розглянутої групи церков Закарпаття загалом відрізняється від центричної просторово-пірамідальної композиції Придніпров'я. Високі башти над приділом — бабинцем були поширені у невеликих кам'яних костьолах Закарпаття й Угорщини, а розвинуті барочні бані на баштах — в архітектурі західних сусідів Закарпаття.

Невід'ємною частиною церковного двора були дзвіниці. З XVIII ст. збереглися дерев'яні дзвіниці переважно на

Церква у с. Данилове Закарпатської обл., XVIII ст.

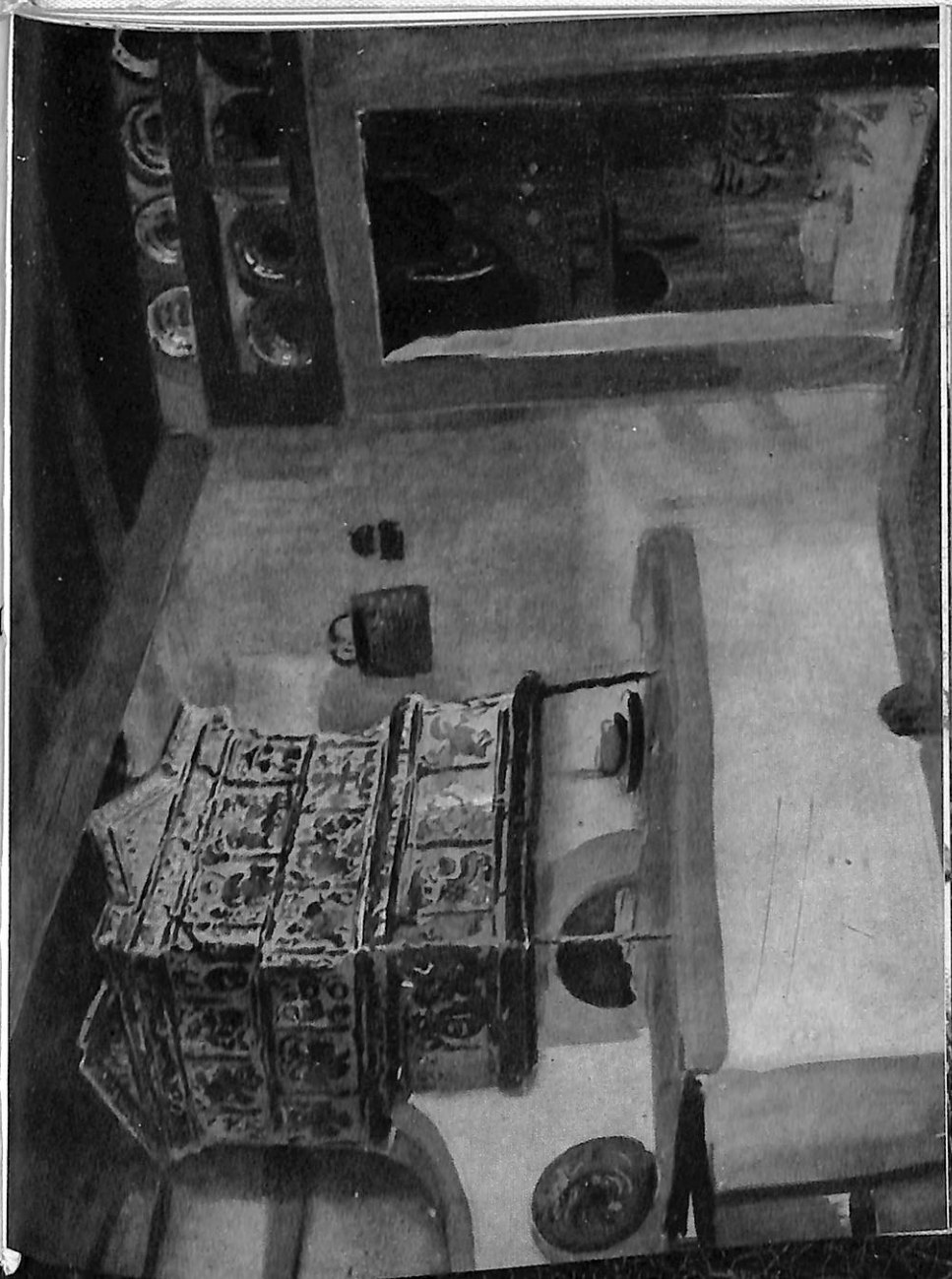
Волині, Поділлі, Галичині, в Карпатах та Буковині і поодинокі на Правобережжі, Лівобережжі та Слобожанщині. Це двоярусна дзвіниця в Куцеволівці на Дніпропетровщині, в Ходорові на Київщині і особливо висока ярусна дзвіниця в Баришеві під Києвом. Тут майже всі дерев'яні дзвіниці в XIX ст. були перебудовані в стилі класицизму або псевдо-руської архітектури.

Можна відзначити певну залежність висоти дзвіниці від висоти церкви. На Бойківщині, де високі церкви, дзвіниці низенькі або їх зовсім немає. На Закарпатті, Придніпров'ї та Слобожанщині дзвіниці стоять над бабинцем і являються частиною церкви. Найбільш високі і складні за композицією дзвіниці будували біля тризрубних одно- або трибаних церков. В тих поодиноких випадках, коли висока дзвіниця стоїть біля високої церкви, форми дзвіниці майже цілком повторюють форми церковних глав. Класичним прикладом цього є дзвіниця в Яришеві на Поділлі та Микульчині, де вони за своїми формами сприймаються як церковні бани.

В окремих випадках дзвіниці при великій висоті мали складну конструкцію і просторі галереї в два-три яруси, де могли розташуватись більше сотні глядачів (Ясениця Замкова).

Напевне, такі дзвіниці виникли з міркувань репрезентативності, щоб споруда свідчила про силу і багатство громади або того, хто давав кошти на будівлю. Крім того, просторі галереї, підняті над землею, давали можливість багатьом глядачам спостерігати свято біля церкви.

Серед великої кількості типів дерев'яних дзвіниць помітно виділяються чотири основних, не кажучи про прості дзвіниці найдавнішої форми у вигляді кількох стовпів з перекладиною для дзвонів чи бил та з дашком (дзвіниця біля церкви у селі Великому).

Интер'єр гуцульської хати, Косів. Акварель худ. Химича Ю. І.
Интерьер гуцульской хаты, Косов. Акварель худ. Химича Ю. И.

Интер'єр гуцульської хати, село Бабин. Акварель худ. Химича Ю. І.
Интер'єр гуцульской хаты, село Бабин. Акварель худ. Химича Ю. И.

Найбільш розповсюдженим був тип дзвіниці з двома ярусами. Стіни нижнього ярусу рублені з одними дверима. Приміщення у першому ярусі використовувались як парадні кімнати. Другий ярус над зрубом був каркасним, у вигляді галереї, причому стовпчики чи арки таких галерей мали безліч варіантів і були основною прикрасою дзвіниці. Другий ярус був меншим за перший. Традиційний прийом влаштування широкого піддашся або опасання навколо першого ярусу незмінно запроваджувався і при будівництві дзвіниць, квадратна ж форма другого ярусу вимагала форми даху у вигляді піраміди. Таким чином, композиційні принципи побудови дзвіниці були ті ж самі, що й традиційні принципи побудови церкви.

В Галичині дзвіниці цього типу часто були цілком каркасні і не мали зрубів у першому ярусі, причому каркас під піддашся був завжди відкритий, не обшитий дошками чи гонтом. Але зовнішні форми каркасних двоярусних дзвіниць були однакові з формами дзвіниць, що мали рублені стіни.

Такі дзвіниці були майже скрізь на Україні — і на Придніпров'ї (Куцеволівка, Полонне), і на Волині (Ковель), і в Карпатах (Ворохта), і в Галичині (Чортків).

Дерев'яні дзвіниці другого типу відрізняються від розглянутих розвитком опасання чи піддашсям і галереями (дзвіниці в Ладиженцях, Шоломках, Староселищі). Конструктивна схема цих дзвіниць така ж, як і першого типу. Стіни зроблені в зруб, а іноді й каркасні, кожний верхній ярус менший попереднього, це створює ступінчастий терасовий профіль будівлі. На кожному уступі, або терасі, зроблена крита галерея, арки якої спираються на зруб нижчезрештованого ярусу. Таким чином, крім опасання, в цих дзвіницях була ще одна або дві галереї навколо другого та третього ярусів. Конструкції опасань і галерей

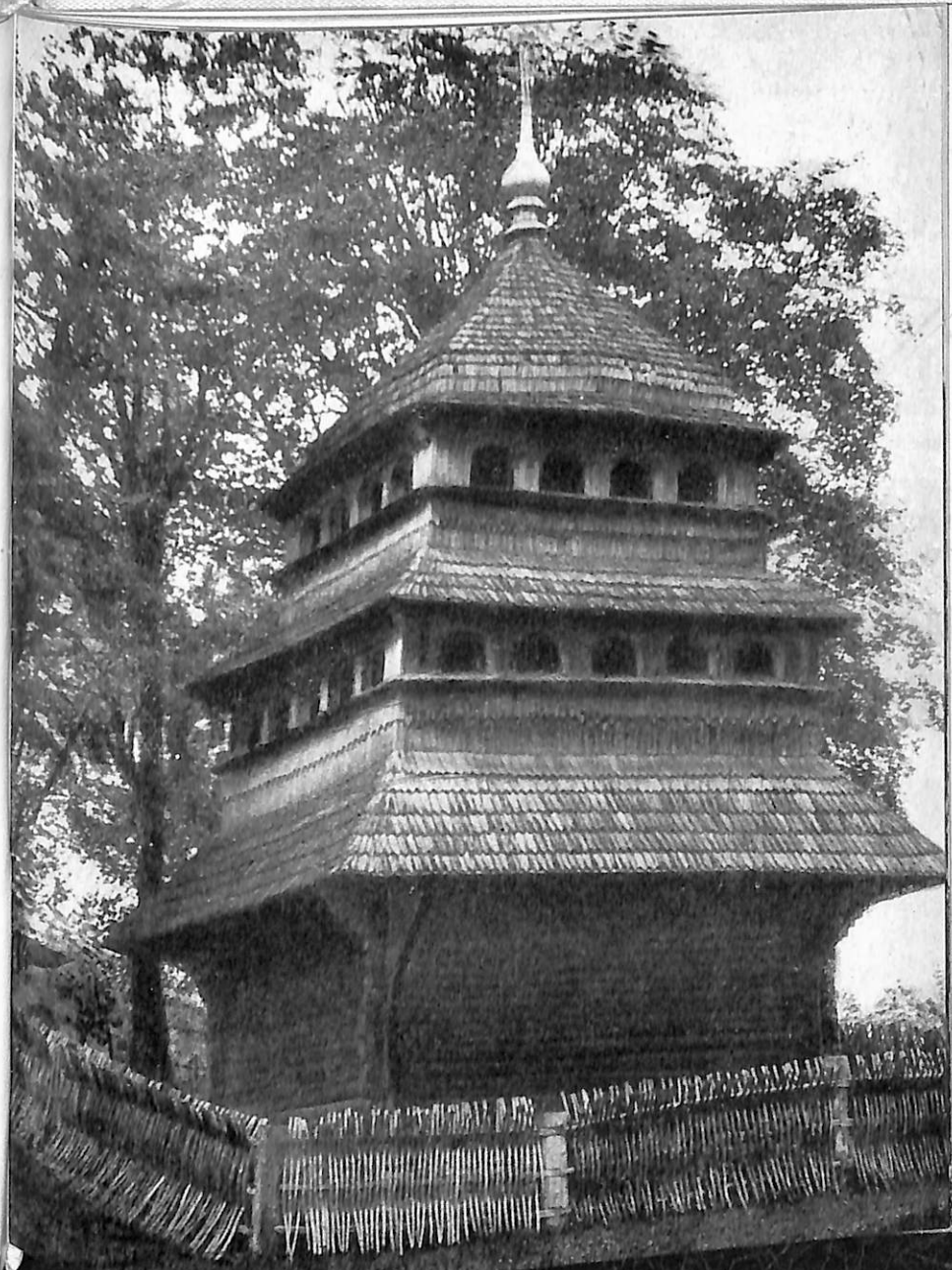
з різьбленими арками, стовпами, балясинами чи профільними дошками створювали багату просторову композицію ступінчастої форми, типову для української дерев'яної архітектури. Будівництво таких галерей та критих обходів походить від дуже давніх традицій влаштування галерей і обходів на стінах замків, в світлицях над воротами, в божницях та ін.

Оригінальними є дерев'яні дзвіниці типу дрогобицьких, які мають каркасну конструкцію. Вони зустрічаються тільки на крайньому заході України. Найбільш досконалою за своїми формами є дзвіниця біля церкви св. Юра в Дрогобичі. Це одна з небагатьох дерев'яних дзвіниць, основа яких збереглась ще від XVII ст., крім, звичайно, зовнішньої обшивки, а можливо й окремих арок, які часто замінювались під час ремонтів.

Основний корпус дзвіниці має форму зрізаної піраміди з квадратною основою, перехваченою знизу піддашком. Зверху піраміди зроблений «облом» з невеликим виносом по відношенню до площини стіни, причому верх виступу закінчується аркадою, що несе на собі гонтове покриття. В квадратне наметове покриття над «обломом» врізається зверху восьмимерик, який теж закінчується аркадою. Над восьмимериком стоїть розвинена баня з глибоким перехватом. Пропорції цієї будівлі настільки ж спокійні і монументальні, наскільки чудові його окремі деталі і особливо арки над «обломом» і восьмимериком. Тут немає нічого зайвого з художнього боку, все добре зв'язане між собою з переконливістю глибоко самотутніх форм, віків.

Широкое використання дерева протягом багатьох віків сприяло розвитку різьблення, про що красномовно свідчать

Дзвіниця у с. Нижня Рожанка Львівської обл., XIX ст.

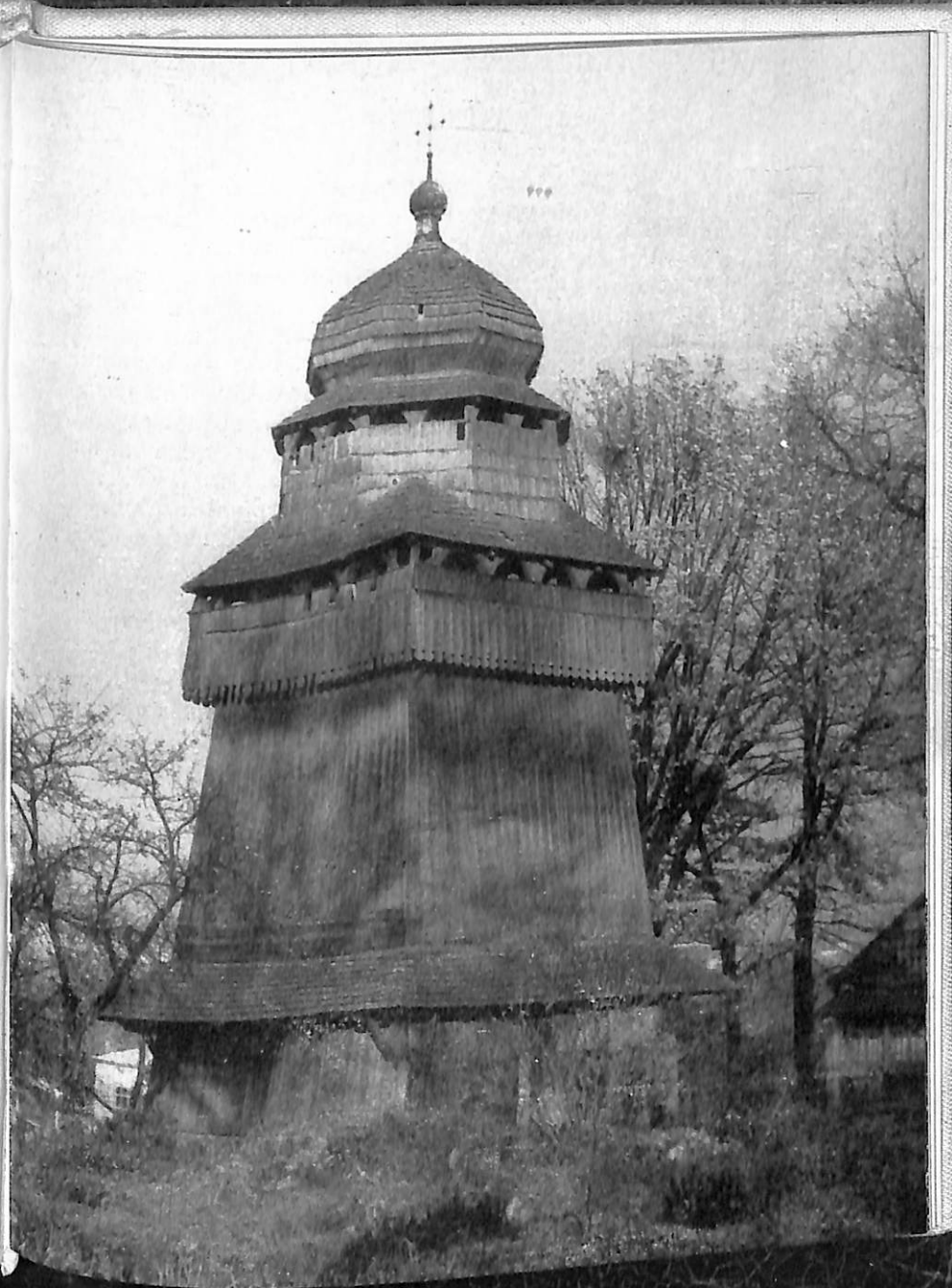

пам'ятки, які збереглися, і тогочасні хроніки. Мабуть, саме в XVII ст. склалися форми різьбленого оздоблення одвірків, перил і сволоків. Певну роль у цьому процесі відіграли різьблені прикраси кам'яних порталів і карнизів кам'яних будинків кінця XVI та XVII ст. Але в XVII ст. ще не існувало деяких частин дерев'яних будівель, наприклад, різьблених карнизів, які у XVIII ст. були дуже поширені в середній частині України. У XVIII і XIX ст. Галичина й Закарпаття зовсім не знали різьблених карнизів у дерев'яних будинках, а на Придніпров'ї, Чернігівщині й Слобідській Україні вони зустрічалися часто.

Загалом архітектурне різьблення карпатських районів значно відрізнялося від різьблення середньої частини України. У гуцулів і на Закарпатті переважало виключно геометричне плоске різьблення, яке зберегло риси дуже давнього народного орнаменту, а в середній частині України воно було глибоке, соковите, з великою розмаїтістю орнаментальних форм.

У Карпатах різьблення було найбільш поширене в південно-східній частині гір — у районах Рахова, Тячева, Хуста, Сваляви та Волового, значно менше — в північно-західній частині. У цих місцевостях воно зустрічається тільки на одвірках і стовпчиках галерей чи опасань. Різьблення на одвірках було плоске й відрізнялося від різьблення на стовпчиках, де воно більш було схоже на об'ємно-архітектурний елемент. Розміщували різьблення на одвірках по всій площині без будь-якого профілювання. Воно складалося з двох елементів — кола, заповненого тонким, дрібним мереживом, та смужкового орнаменту, що мав вигляд крученої вірьовки. Два або п'ять таких кіл завжди розміщували на верхній частині одвірків. Вся площина кола, оконту-

→
Дзвіниця у Дрогобичі, XVII ст.

реного зубчиками або крученим орнаментом, поділена смугами на маленькі квадратики чи трикутники, середина яких заглиблена наскісними вирізами. В такому вигляді орнаментальне коло схоже на квітку соняшника. Подібні орнаменти можна бачити на воротах і одвірках пам'яток народної архітектури Румунії та Угорщини, але зовсім немає їх в архітектурі східних схилів Карпат і в Галичині. Пластична особливість орнаменту у вигляді вірьовки полягає в тому, що він не має чітких контурів, бо його грані закруглені, і цим він наближається до подібних тесаних на камені середньовічних орнаментів.

На Бойківщині орнамент на одвірках зустрічається рідко і відрізняється від орнаментів Закарпаття тим, що він проходить упоперек одвірків у нижній частині і цим схожий на вишивку на рушниках або на рукавах сорочки. Класичним зразком такого різьблення можна вважати смужки на широких одвірках церкви в Топільниці біля Старого Самбора.

Високого розвитку досягло архітектурне різьблення у XVIII ст. на Придніпров'ї і Слобідській Україні. Поодинокі форми й мотиви були відомі ще в XVII ст. Різьбленням оздоблювали скоби в церквах, одвірки шестикутної форми, карнизи та інші, причому зовсім не застосовували плоске різьблення.

Архітектурне різьблення Придніпров'я і Слобожанщини відзначається виразною пластикою. Тут є і старовинні орнаментальні мотиви — зубчики, нігті, кручений орнамент і бочечки, й нові, що ведуть свій початок від класичних орнаментів — іоніків, наміста, сухариків тощо. В класичній архітектурі окремі мотиви орнаменту органічно пов'язували з окремими профілями. Так, іоніки розміщували

→
Вежа церкви у с. Чорноголова Закарпатської обл., XVIII ст.

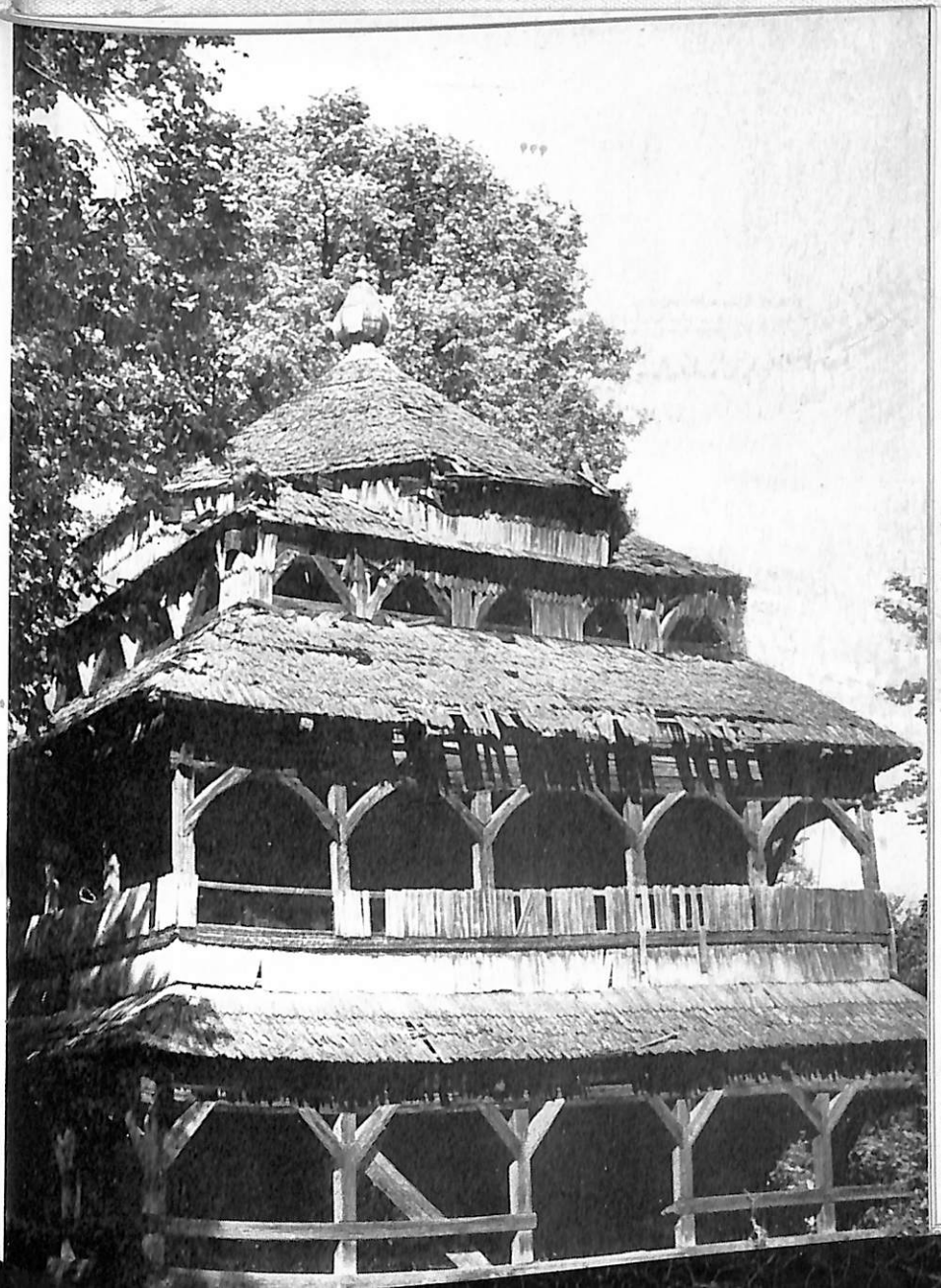

тільки на чверті вала, намистинки — на тонкому піввалі. Разом з мотивами класичного орнаменту українські майстри одночасно сприймали й форми обломів (профілів), на яких ці орнаменти відтворювали. Так з'явилося профілювання дерев'яних архітектурних деталей — одвірків, карнизів, скоб, сволоків, трямів тощо, яке є однією з головних особливостей дерев'яної архітектури XVIII ст. на Придніпров'ї та Лівобережжі.

В цих місцевостях часто робили двері шестикутної форми з різьбленням і не лише в дерев'яних, а й кам'яних будівлях. Такої форми дверей не знала дерев'яна архітектура Галичини й Закарпаття. Коли саме почали так оздоблювати двері на Придніпров'ї, точно невідомо, можливо, що ще до XVII ст., бо подібна форма дверей з різьбленням була широко відома в дерев'яній архітектурі північної Росії, де найдовше збереглися звичаї і традиції давньої Русі.

Серед орнаментальних мотивів архітектурного різьблення XVIII ст. на Придніпров'ї та Слобожанщині найбільшого поширення набули три види. Один з них веде свій початок від класичних іоніків. У деяких випадках він майже повністю повторює класичні оригінали. Це можна побачити лише на сволоках або одвірках, в інших випадках мотив цей так змінено, що лише в загальних рисах він схожий на свій класичний взірець. Другий мотив — кручений орнамент — схожий на вірвовку. Найчастіше його можна побачити на сволоках і одвірках, на профілі піввала. Третій — це об'ємне різьблення по ребру дошки або балки, воно зустрічається тільки на церковних скобах. Як виняток, є кілька одвірків, у різьбленні яких зовсім немає згаданих мотивів. Одвірки ці прикрашено рельєфно різаними візерунками з виразними елементами народного мистецтва.

Дзвіниця у с. Кам'янка Струмилівська Львівської обл., XVIII ст.

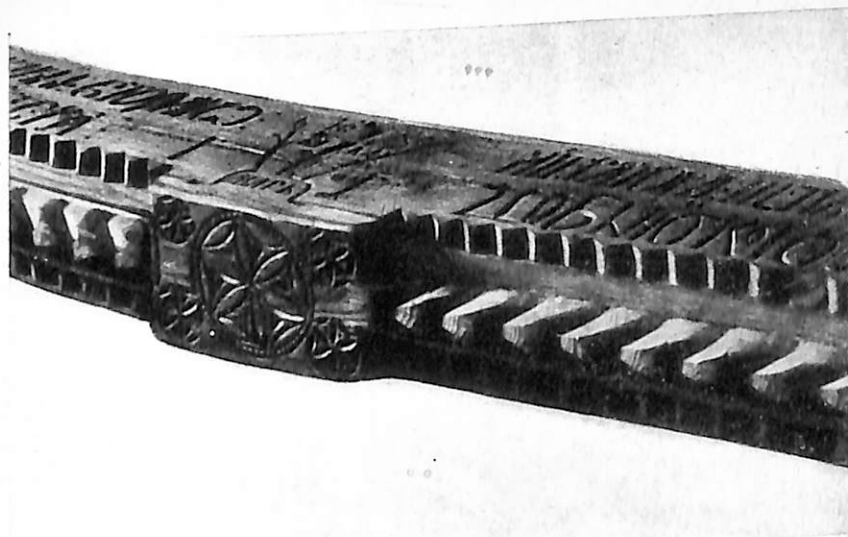

Різьблений сволок, м. Остер Чернігівської обл., 1753 р.

Орнаментальне оздоблення окремих елементів будинку залежало від архітектурно-конструктивного призначення їх. Сволоки XVIII ст. виконано загалом за однією схемою. Середня частина сволока не порушена профілюванням, оскільки вона найбільше напружена. Бокові ж частини профільовані так, що низ має піввала, а боки — по дві чверті, а іноді й чверть вала. Щодо декоративного оздоблення їх, то половини і чверті вала завжди були різьблені крученим орнаментом (віршовка), а по боках сволока іноді розміщували іоніки і написи. Центр сволока оздоблювали написами і плоским різьбленням у вигляді кіл або смуг. Художнє оздоблення сволоків належить до найкращих зразків українського архітектурного різьблення XVIII ст. І це не випадково, бо він займав центральне місце в інтер'єрі житла.

Двері завжди привертали увагу своїми формами й прикрасами. Різьблення на одвірках відрізнялося від різьблен-

Різьблений сволок, Київська обл., 1729 р.

ня на сволоках, карнизах і скобах своїм масштабом, воно значно дрібніше, бо розраховане на сприймання зблизька. Крім різьблених орнаментів, в оздобленні дверей велику роль відігравали в'язь написів і фарбування різьблення в різні кольори. Найкрупніші форми орнаменту були на карнизах і скобах. Крім іоніків, тут зустрічаються й мотиви, подібні до класичних медальйонів, або сухариків, які мають циліндричну форму й розміщені один за одним або через відповідний інтервал.

Простота виконання, невимушеність і вільне розміщення композицій дають підставу вважати, що архітектурне різьблення на одвірках, сволоках, карнизах і скобах виконували, як правило, самі теслярі-будівельники, а не майстри-різьбярі. В цьому можна впевнитись при порівнянні

різьблення на одвірках, сволоках і скобах з різьбленням на іконостасах.

Монументально-декоративні розписи в дерев'яних церквах XVIII ст. були рідким явищем; стінописи робили переважно в Галичині та Закарпатті в першій половині XVIII ст. В оздобленні інтер'єра провідну роль відігравав багатий барвами іконопису та позолоченого різьблення іконостас, який займав в церкві чільне місце і привертав до себе увагу при вході в бабінець.

Намагання досягнути найвищої декоративності шляхом послаблення тектоніки іконостаса застосуванням ажурного різьблення у XVIII ст. було характерним для Східної України. З середини XVIII ст. після збудування іконостаса Андріївської церкви в Києві наступають значні зміни в композиції іконостаса. Зникає перебільшена декоративність, серед якої губились навіть ікони, і натомість з'являються спокійні форми суцільної стіни, що пізніше, в кінці XVIII ст., komponується за правилами архітектури класицизму.

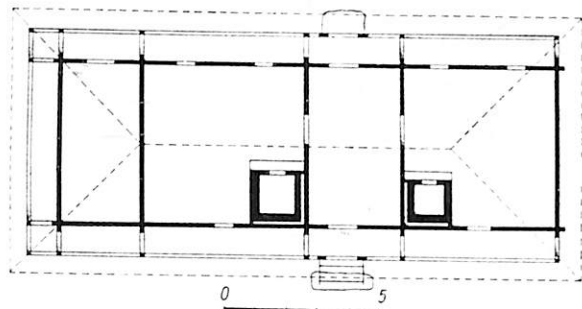
Підсумовуючи огляд дерев'яного будівництва і зрівнюючи його з архітектурою попереднього періоду, можна відзначити властиві XVIII ст. явища, які відкрили нову сторінку в історії української дерев'яної архітектури. На Чернігівщині, Слобожанщині та Бойківщині дерев'яна архітектура у XVIII ст. збагатилася на оригінальні витвори, які засвідчили завершення типу центрично-вертикальних будівель.

Ці оригінальні пам'ятки дерев'яної архітектури являють собою цінний вклад українського народу в скарбницю світової архітектури.

Розглядаючи народне дерев'яне житло XIX та початку XX ст., можна відмітити різноманітність його форм, велику кількість місцевих варіантів. Відмічається співіснування найдавніших пережитків в будівництві житла в одних районах України з новими формами в інших. Те ж саме можна сказати і про культове дерев'яне будівництво. Коли не зупинитись на другорядних явищах в дерев'яній архітектурі XIX — початку XX ст. і мати на увазі тільки найбільш суттєві її відміни, то можна виділити чотири осередки, які мають свої цілком визначені особливості житла: це карпатські райони, Східне та Західне Полісся, Середнє Придніпров'я та Слобожанщина.

Однакові природні умови, заняття гірського населення переважно скотарством, економічні і культурні зв'язки — все це сприяло утворенню в дерев'яній архітектурі народів, які живуть у Карпатах, певних слов'янських рис, які особливо помітні в архітектурі житла в українців, словаків, поляків і румун. Спільність позначається в компактності забудови двору, високих, м'яко окреслених дахах, сильних виносках стріхи, розвинених галереях з кронштейнами, стовпчиками або аркадами. Так, народне дерев'яне житло бойків в деталях стоїть близько до дерев'яного житла гуралів, яскраво пофарбовані хати з галереями на Закарпатті нагадують народне житло окремих районів Румунії, Молдавії та Словаччини.

При наявності зазначених спільних рис в народній дерев'яній архітектурі окремих районів Східних Карпат відмічаються певні нюанси в трактовці архітектурних форм та

План бойківської хати, с. Тернавка Львівської обл., XIX ст.

деталей. В архітектурі українських Карпат виразно виступають три таких райони, які відзначаються своїми усталеними особливостями дерев'яної архітектури. Це — Гуцульщина, Бойківщина та Закарпаття. З цих районів специфіка народної архітектури і єдність конструктивних та художніх засобів в усіх типах будов — од найскладніших до невеликих малих форм — найбільш яскраво виступають на Бойківщині і Гуцульщині.

За своїм характером архітектура карпатських дерев'яних церков не відрізняється від архітектури дерев'яного житла; основні архітектурно-конструктивні елементи в одних і других будовах здебільшого ідентичні. Їх композиція ґрунтується на єдності конструктивних прийомів прямокутного зрубу. Окремі частини будівель за своїми формами бувають майже однакові. Різниця ж відчувається в об'ємах церковних та житлових будівель, яка виходить з різних їх призначень. Слід сказати, що якість будівельних

Фрагмент одвірка, Київська обл., 1705 р.

робіт в житлових будинках значно вища, ніж в церковних будовах. В житлових будинках майстер ретельно обробляв зрубину і особливо їх припасовку. Це вимагалось потребою захистити приміщення від продування, а також естетичними міркуваннями, бо всередині приміщення дерев'яні стіни та стеля залишались в натуральному вигляді, без побілки або фарбування, і тому зрубину приганялись так, щоб не порушувалась площина стінки і не було щілин. Так само ретельно виконувалась і рубка кутів.

В карпатських районах України селянські житлові будинки мають видовжену прямокутну форму; житлові та господарчі приміщення — сіни, комора та притули — стоять в один ряд і тому глибина корпусу невелика, всього 5—6 м. Сіни стоять в центрі або збоку прямокутника, далі йдуть житлові приміщення, а за ними вже ставиться комора та притули для скотини. Внутрішня організація житлових приміщень і сіней тут така ж, як і на Придніпров'ї.

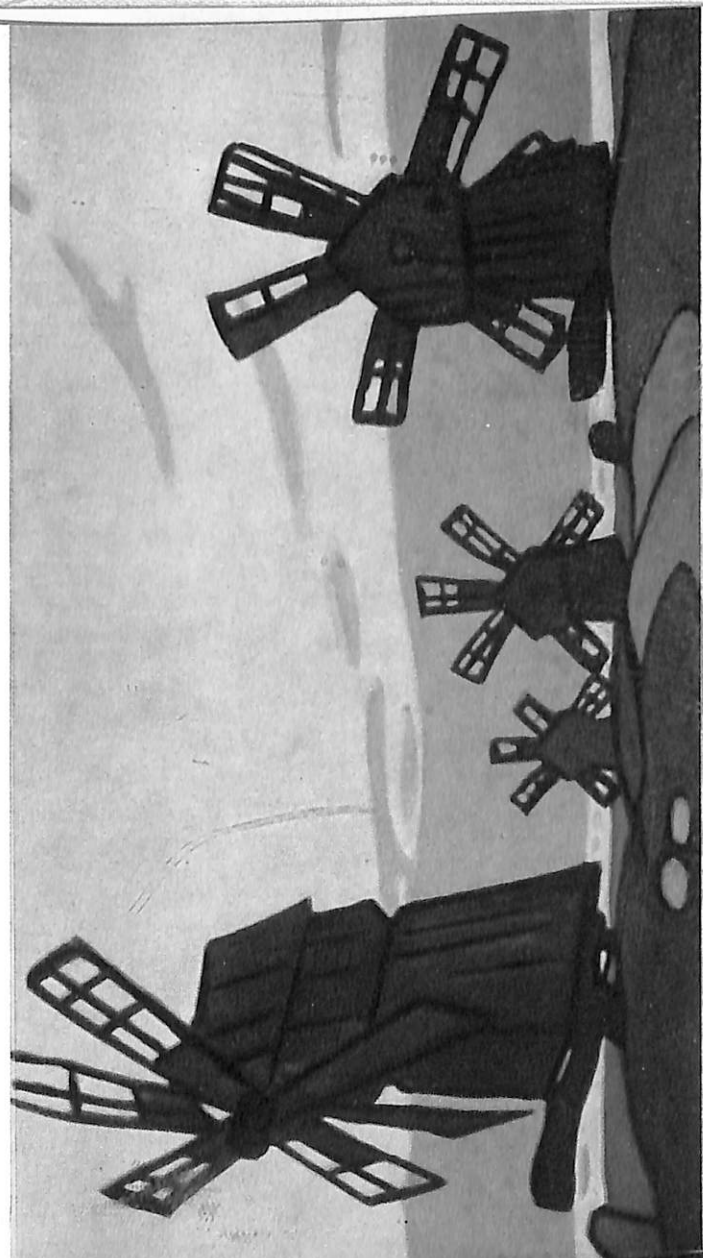
Місцевою ж особливістю є розташування та форми кошар, притул та галерей.

Часто вздовж житлового будинку розташована галерея, на яку виходять вікна і двері і яка завжди орієнтована на південь. Галерея являється побутовим і господарчим центром житла, з яким зв'язані всі приміщення і господарчий двір. З галереї видно входи до всіх будинків двора, по ній можна під час негоди пройти у всі приміщення, і на галереї в літні часи сім'я працює, провітрює і просушує одяг або продукти городництва, проводить своє дозвілля. Галерея завжди крита і має дерев'яну підлогу. Залежно від рельєфу місцевості вона більше чи менше піднята над рівнем землі; це особливо характерно для бойківського житла.

Значення галереї в комплексі житлових приміщень підкреслено її оздобою, якій приділяється велика увага. Тут бачимо різьблені кронштейни, стовпи та перила, красиві одвірки і дерев'яні арки. Бічні та задня стіни видовженого житлового будинку не мають вікон і дверей. Іноді тільки в задній стіні роблять другі двері, що ведуть до притулу або заднього двору.

Вузький і видовжений прямокутник житлового будинку, включаючи і галерею, перекривали високим чотирискатним дахом з гонтовою у гуцулів і солом'яною у бойків покрівлею. Велика кількість опадів у Карпатах вимагає дуже високого даху. Ці ж обставини вимагали і великих виносів покриття для захисту стін від дощів. При висоті житлових приміщень та галереї 2,2—2,3 м, а також високих дахах з великими виносми стріхи створювалось таке співвідношення висоти видимих стін і даху, при якому панівне знання мав дах, а стіни або галерея мали вигляд дуже низької і видовженої смуги.

На Бойківщині в селах Тухля, Орява, Тухолька, Подобець особливо цікава архітектура галерей. Дах над галере-

Вітряки (Чернівецька обл.). Гуаш худ. Химича Ю. І.
Мельницы (Черновицкая обл.). Гуашь худ. Химича Ю. И.

єю підтримується кронштейнами та різьбленими стовпами, входи ж до галереї вирішені у вигляді арочного монументального portalу з широкими одвірками, прикрашеними плоскою різьбою.

Другою особливістю бойківських будинків є дуже високий солом'яний дах на чотири схили, причому бічні схили надзвичайно круті, майже прямовисні. Такі дахи з м'яким надкресленням не мають ніяких членувань і справляють враження кам'яних брил. Найбільш яскраво ці риси помітні в будівлях, в селах Облязи та Подобець, де вони набули закінченого художнього виразу.

В XIX ст. архітектура дерев'яних церков на Бойківщині досягла найвищого рівня розвитку; в ці часи були створені такі видатні пам'ятки, як церкви в Мохнатому, Маткові, Тернавці, Орявчику, Тисовці, Росохачі та ін.

В селі Маткові зберігся ансамбль дерев'яної церкви з воротами та оригінальною дзвіницею, яка має три яруси з балконом на другому ярусі, зверненим у бік невеликої площі перед південним фасадом церкви. Опасання церкви має чітку прямокутну форму і великий винос, під яким ховається низ церкви. Високі башти — середня з п'ятиох ярусів і бічні з чотирьох — мають такі розміри і форми складових частин, восьмериків і зрізаних наметів, що сприймаються вони як єдине, неподільне ціле. Досконалість пропорцій і пластичність форм споріднюють будову з витворами скульптури. Це особливо гостро сприймається здаля, коли в'їжджати в село через невеликий перевал по дорозі, що веде на Турку. Церкву будували майстри Іван Мельникович та Василь Іванікович у 1838 р., дзвіницю збудував Михайло Веклич у 1924 році.

В архітектурі бойківських церков XIX ст. розрізняються два етапи: перший — до 70—80 рр. дав найкращі культові споруди, в яких мають прямий розвиток композиційні при-

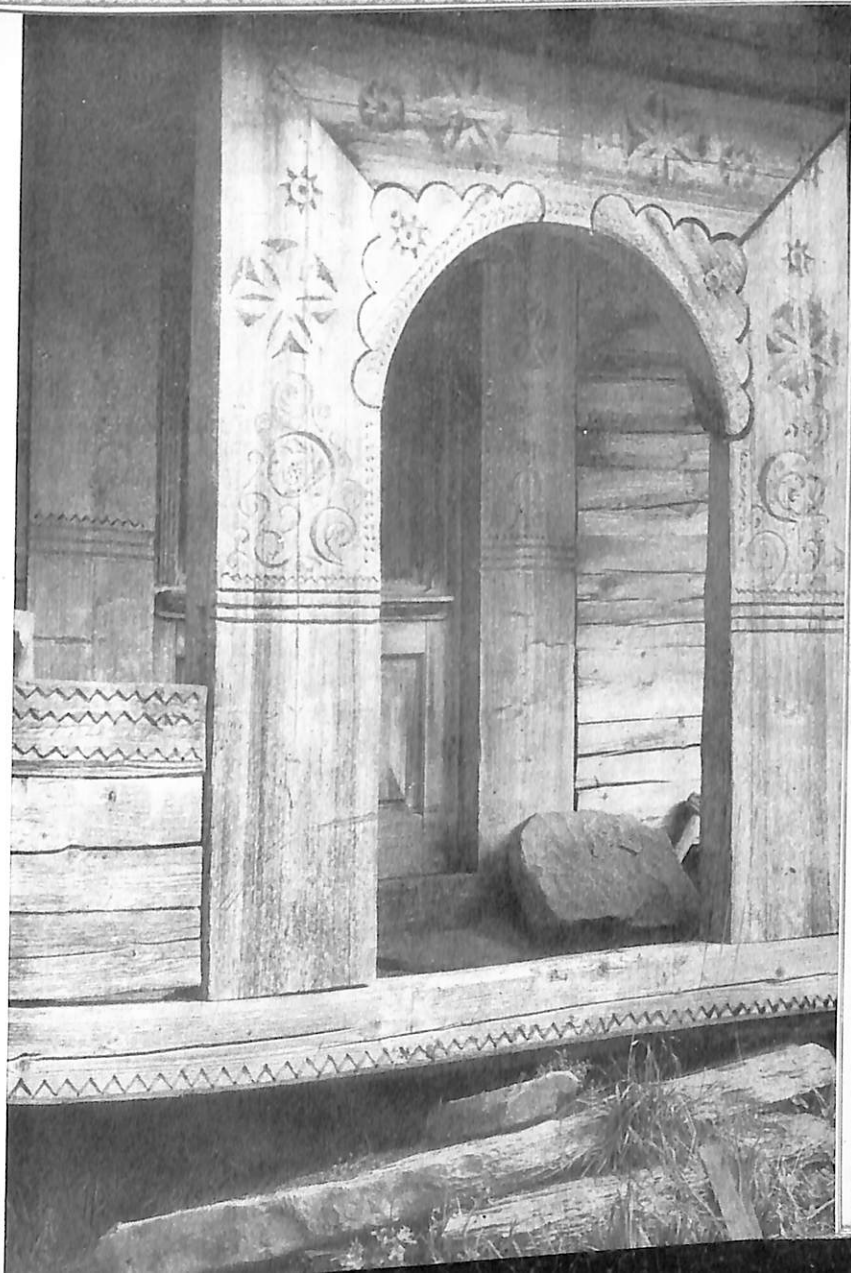

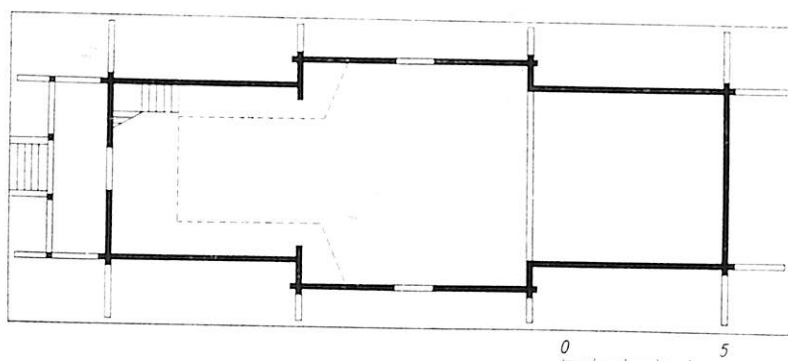
Бойківська хата, с. Лавочне Львівської обл.

йоми бойківської архітектури XVIII ст. (церква в селі Кривка). В кінці XIX і на початку XX ст. стає помітною певна модернізація ступінчастих бань, яким надають складних, примхливих окреслень (церква в селі Климець). В цих будовах позначилось втручання дипломованих архітекторів з Відня, які не оцінили в достатній мірі творчі надбання народних майстрів. Як побачимо далі, це відбувалося і на Гуцульщині.

В Закарпатті дерев'яні хати мають порівняно невеликий розмір і компакту форму. Тут нерідко можна зустріти в галереї дерев'яну аркатуру (Середнє Водяне коло Рахова)

Портал хати, с. Тухолька Львівської обл.

План церкви у с. Матків Львівської обл., 1838 р.

або цікаві стовпи з різьбленими розкосами (села Підплеше та Грушеве коло Тячева і Біла Церква коло Рахова). Різьблені стовпчики та косяки і цікава форма з'єднання стовпів та прогонів з косяками створюють надзвичайно багате оформлення галереї. Слід зазначити, що дерев'яні арки і портали в хатах Закарпаття і церквах Бойківщини так само, як в дерев'яних будовах Закопаного в Польщі і на Словаччині, побудовані за одним принципом. Особливістю його є те, що конструктивна форма врубок зроблена так, що сприймається як своєрідний орнамент. Кутові косяки врубаються в одвірки або стовпи та ошепини в галереях складною ступінчастою врубкою, яка посилює жорсткість конструкції і в той же час створює оригінальний орнамент з ламаних ліній, симетрично розташованих відносно вертикальної осі арки.

Форма арки утворюється циркульними виїмками в розкосах і ошепинах, а в центрі кожної виїмки залишається півкруглий виступ.

Церква у с. Матків Львівської обл.

У Стеблівці (Закарпаття) конструкція галереї вирішена скромніше, але тут в загальну гаму жовтувато-сірих кольорів дерев'яних частин будівлі введений синій колір стіни, що посилює колоритність будови. Взагалі треба відмітити, що у Закарпатті в теплувато-сіру гаму дерев'яних будов вводять яскраві тони пофарбування стін або промазку швів між зрубинами.

Щодо церковної дерев'яної архітектури Закарпаття, то можна сказати, що в XIX ст. не було збудовано жодної дерев'яної церкви, яка б своєю архітектурою являла певний крок вперед у порівнянні з тими пам'ятками, які були створені тут в XVI—XVIII ст.

Церква у с. Росохачі
Львівської обл., 1861 р.

Хата у с. Стеблівка За-
карпатської обл., XX ст.

Коли порівняти між собою дерев'яне житло різних карпатських районів, то можна відмітити, що дерев'яна архітектура найбільш повно і яскраво виявлена в гуцульській гражді. Гражда — це самостійна замкнута будова з житлових та господарчих приміщень та високих огорож, сконцентрованих навколо невеликого дворики, викладеного каменем. В умовах натурального господарства розташування осередків в горах далеко один від одного вимагало такого планування гражди та взаємозв'язку приміщень, щоб, не виходячи з-під даху, можна було в негоду обійти всі приміщення і щоб житло господаря і приміщення для худоби були захищені від негоди, звіра та лихих людей.

Для всіх гражд загальним є їх замкнута форма планування. Але конкретні вирішення кожної з них та їх розмірів виходили із специфічних умов пристосування будівель

до рельєфу місцевості та заможності господаря. Нерідко гражда мала не один, а два замкнуті дворики, один з них, зв'язаний з житловою галереєю, був чистим, парадним, а другий, зв'язаний з приміщенням для худоби, — службовим. В цілому зовні гражда представляє собою комбінацію різноманітних об'ємів — високих і низьких, широких і вузьких і нагадує мініатюрний замок.

В гражді так само, як і в житлових будинках бойків, галерея займає центральне місце, але у гуцулів її особливостю є те, що в більшості випадків покриття над нею тримається на кронштейнах, а не на стовпах.

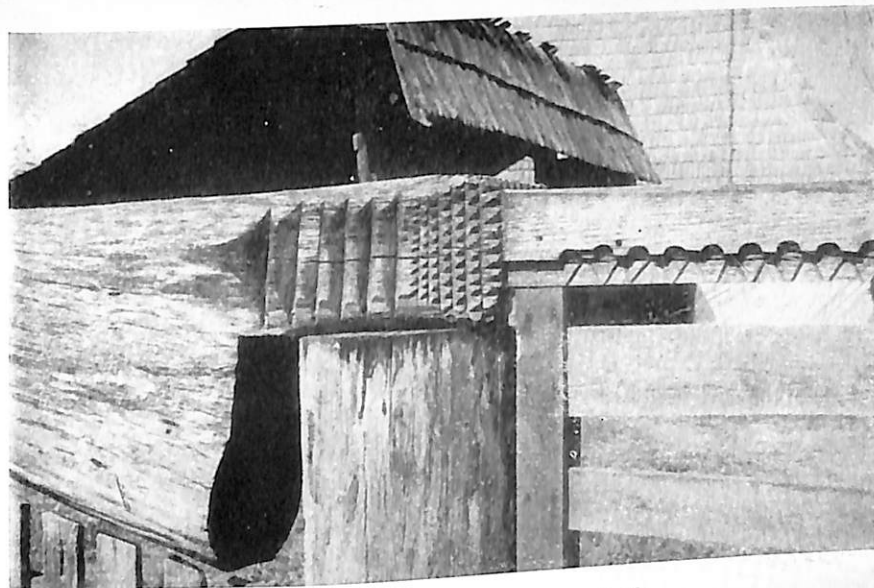
Житлове приміщення в гражді має прямокутну форму; стіни, підлога та стеля виконані з чистого струганого дерева-смереки, віконні лутки — з дуба. Конструкція стелі відкрита в приміщення, тобто поперек приміщення кладеться

сволок, по сволокові вздовж приміщення 2—3 трями і вже по тряхах кладеться верхній настил з товстих дощок.

В гуцульському житлі оригінальним є влаштування жердок та печі. Дві жердки у вигляді брусів врізані у сволок і проходять вздовж приміщення на відстані 30—40 см від передньої та задньої стінок хати. Жердки призначалися для розвішування речей хатнього та особистого вжитку — килимів, верет, рушників та одєжі. Іноді така ж жердка проходить і на галереї вздовж всього переднього фасаду будівлі.

Піч тримається на невисокому стовпі, на якому укладаються навхрест дві грубі трями і на них накат для глиняної основи печі. Кінці трям, що виходять у приміщення, мають вигляд кронштейнів, прикрашених різьбою. По кінцях трям укладаються високі бортові бруси, що закривають глиняну підготовку печі. На глиняній підготовці ставиться піч з виносним комином і припічком. На початку ХХ ст. на Гуцульщині зустрічались іще курні хати (наприклад, в Красноіллі), в яких піч мала згадану вище основу, але дим випускався не в стіни, а в хату. Такі курні хати подібні до старовинних курних хат Полісся, де, до речі, і конструкція основи печі мала форми, подібні до гуцульських.

В хатах заможних господарів печі та комини обличковували кахлями, які виготовляли у Косові та Пістині. Вздовж передньої та бічної стін приміщення стояли широкі лави, а коло печі влаштовували під для спання. Інтер'єр гуцульської хати (наприклад, у місті Косові та селах Пістинь, Бабин, Снідацька) вражає своєю композиційною єдністю та надзвичайним багатством фарб. Він побудований на сполученні природних кольорів та фактур матеріалів, з яких збудована хата та виготовлено її устаткування, тобто дерева, полив'яної кераміки та яскравих шерстяних тканин. Не випадково в приміщенні з дерев'яними стінами, сте́лю та під-

Деталь воріт, с. Крайнікове Закарпатської обл.

логою, що мали глибокі теплі кольори, печі обличковували яскравими полив'яними кахлями, що мали переважно біло-зеленуватий колір. Тло кожної кахлі заповнювали геометричним і рослинним орнаментом або цікавими тематичними композиціями на побутові теми та зображенням тварин. Іноді такі печі являли собою цілі розповіді на соціальні та моральні теми, виконані оригінальними малюнками спрощеної трактовки, в яких відбилася гостра спостережливість і народний гумор майстра. Особливо цікаві кахляні печі в селі Пістині.

В кольоровій гамі інтер'єра значну роль відігравала також тканина — килими, ліжники, верети та предмети одягу, виконані з натуральної чи фарбованої шерсті та шкіри з кольоровою аплікацією.

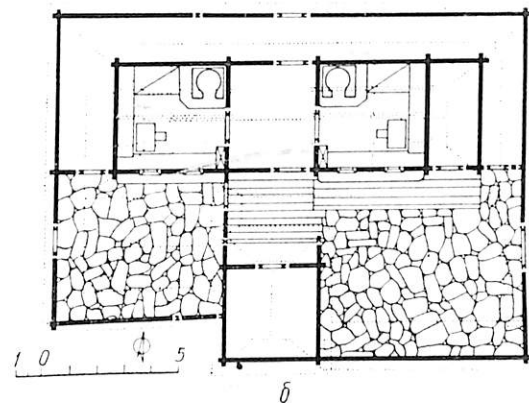
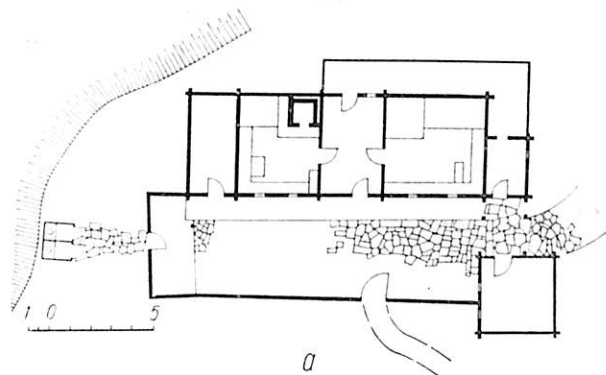
Звичайно, що в такому багатому фарбами інтер'єрі плоске різьблення на дереві було малопомітним, щоб підкреслити орнамент, в заглиблення втирався вугільний пил, змішаний з олією, або тло між заглибинами покривалось фарбами. Різьбленням прикрашали лише низ сволока, верх одвірка, мисник, скриню та стіл.

Найбільш цікаві зразки різьблення були на столах і особливо на скринях, тут різьблення виділялося крупним масштабом геометричного орнаменту — кругів, паралельних смуг або зигзагів.

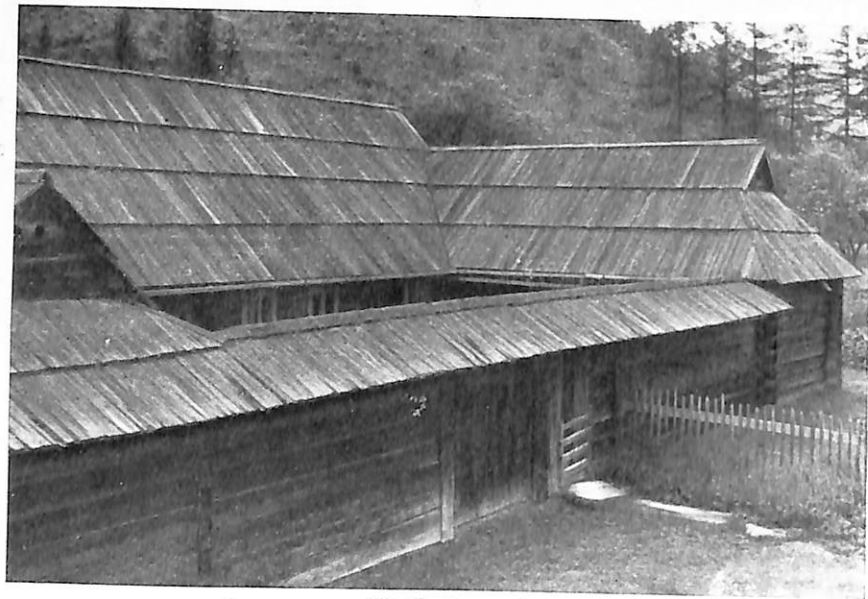
Слід зазначити, що в дерев'яних церквах Криворівні та Бистриці є дуже оригінальні різьблення гуцульського стилю на меблях і церковних речах, причому різьблення розписано яскравими фарбами.

Можна сказати, що на Гуцульщині архітектура житла більш різноманітна і цікавіша, ніж архітектура дерев'яних церков, особливо в ХІХ та на початку ХХ ст. В ці часи на Гуцульщині збудовано немало дерев'яних церков у Ворохті, Яворові, Косові, Соколівці, Перегінську, Яйківцях і т. д. Це великі будови, добре технічно зроблені, але тут, як і на Бойківщині, про що уже була мова, втрачені «секрети», перевірені віками тонкощі композиції, які втілені в пам'ятках у Ворохті, Коломиї, Ясині і т. д. В архітектурі нових дерев'яних церков помітні пошуки рішень, намагання відійти від старих будівельних канонів і перейняти досвід інших майстрів-бойків та галичан.

Раніш народні майстри робили низьке опасання для захисту підвалин від води; в нових же будовах висота майже в два рази більша, стіни в більшості строго вертикальні, без нахилу до середини, кути гонтових дахів чіткої, правильної форми. Через це нові будови не мають тієї масштабності, легкості окреслень і пластичності об'ємів, які характерні для пам'яток ХVІІІ ст.

Плани селянських дворів: а — у с. Бабин Івано-Франківської обл.;
б — у с. Жаб'є Івано-Франківської обл.

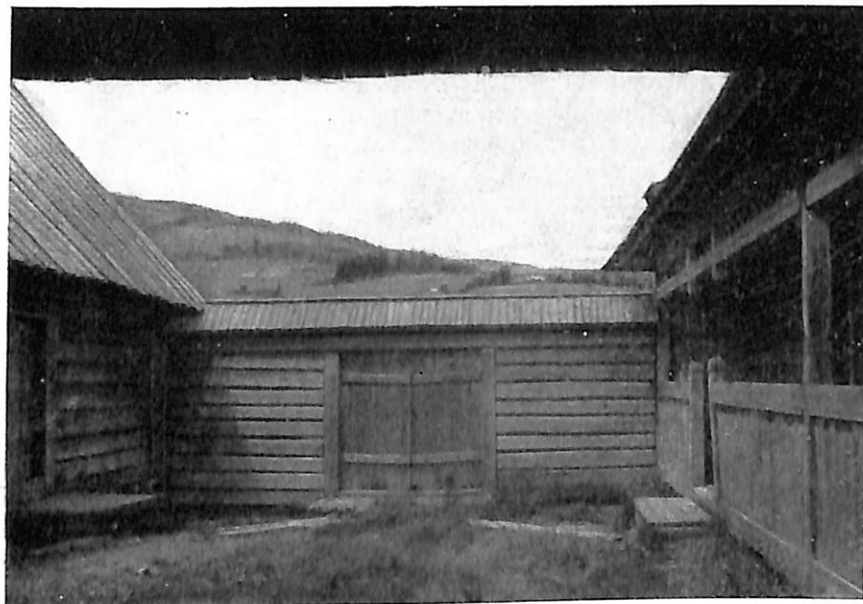

Гражда у с. Жаб'є Івано-Франківської обл.

В народній архітектурі північно-східних Карпат (Мостиськ, Судова Вишня, Самбор) дерево як будівельний матеріал поступово заміняється іншими місцевими матеріалами. Шпари між зрубинами промазуються глиною і біляться, а самі зрубини фарбуються в локальні тони — коричневий, чорний, вишневий. В районах Яворова, на заході від Львова, зруб житлових будинків забирається в кутові шули з розкосами і часто цілком обмазується.

В околицях Львова були старі дерев'яні хати, які своєю загальною будовою, окремими деталями і характером інтер'єра наближаються до архітектури гірського бойківського житла.

На фоні видатних досягнень дерев'яної культової архітектури та зв'язаного з нею монументально-декоративно-

Двір гражди у с. Ясиня Закарпатської обл.

го мистецтва в Галичині в XVI—XVIII ст. творча продукція XIX — початку XX ст. виглядає досить скромно. В дерев'яному будівництві відчувається застій. Натомість окремими архітекторами зроблено (Нагірний, Лушпінський) цікаві спроби створити кам'яні церкви в національному характері. В XIX — на початку XX ст. провадились роботи переважно по перебудуванню та ремонту дерев'яних церков. Треба віддати належне тому, що в окремих випадках (Потелич, Дрогобич) ці роботи виконано досить тактовно, без порушення архітектурного стилю будови. В більшості ж ремонт супроводжувався застосуванням бляхи для покриттів не тільки дахів, а навіть і стін будови, що надзвичайно збіднювало вигляд пам'ятки, а часто і спотворювало її.

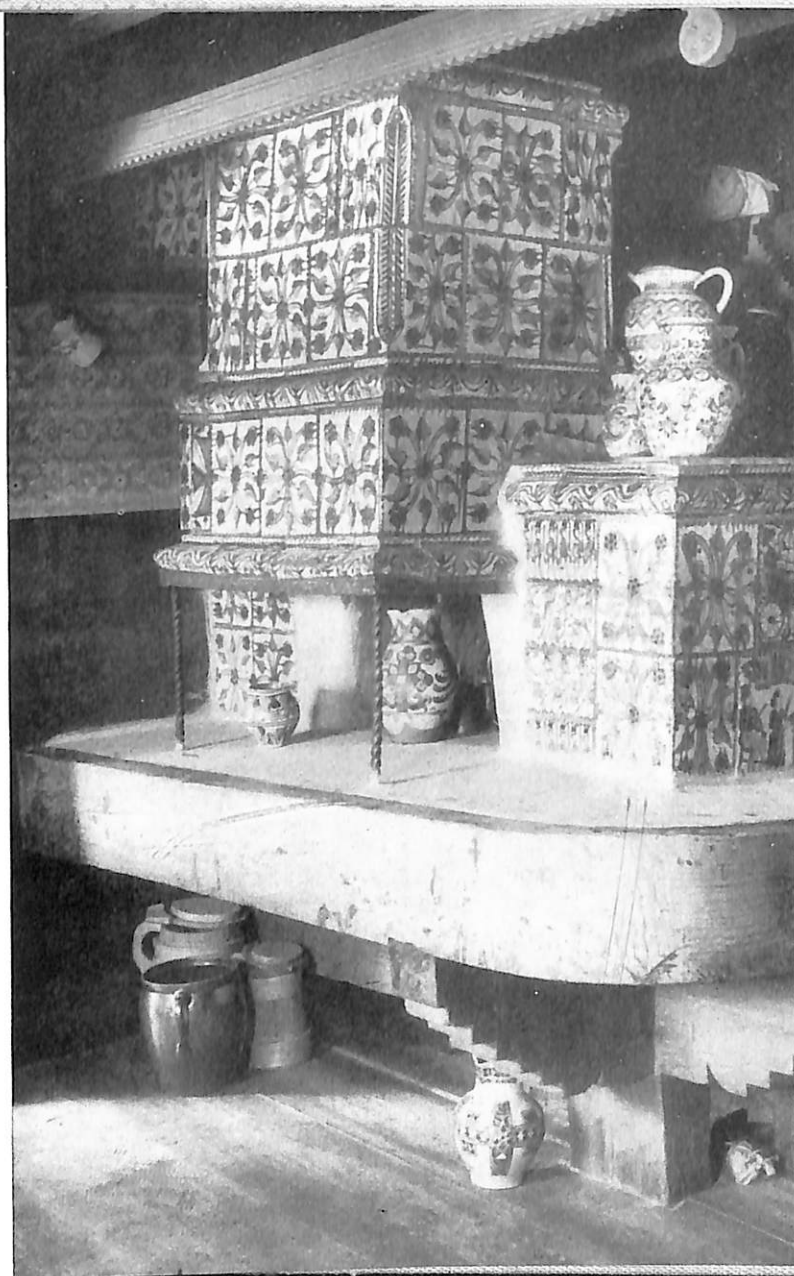
В історії української дерев'яної архітектури житла, особливо найдавніших етапів, першорядне значення має дерев'яне народне будівництво Полісся.

Полісся характеризувалось низькою густотою населення, відсутністю промисловості та розвинених міст. Природа Полісся в великій мірі обумовила ізоляцію його населення від навколишнього життя, а це сприяло консервації давніх форм господарства, побуту, будівництва і мистецтва. Відоме нам дерев'яне будівництво Полісся XIX — початку XX ст. для історії народної архітектури являє собою великий інтерес, бо тут залишилися не тільки основні прийоми дерев'яного будівництва, але й його деталі такими, якими вони були в XVII ст. Це дає можливість на реальних прикладах спостерігати старовинні форми будов, які в інших районах України і Білорусії давним-давно зникли внаслідок більш інтенсивного економічного та культурного розвитку цих районів.

В поліському дерев'яному будівництві до недавнього часу збереглися як давня структура рубленої клітки, так і окремі її елементи, цілком ідентичні елементам найдавнішого руського народного дерев'яного будівництва, таким, наприклад, як «князева слега», «куриця», «водотечники», «охлупья», «самцы» та ін. Ці конструкції та форми зрубу являють собою пережиток дуже давнього періоду формування дерев'яної архітектури, і виникли вони в різних країнах з самої конструктивної логіки побудування рубленої клітки з дахом на два схили. Давні форми збереглися не тільки в конструкціях зрубу, але і в організації і забудові дворів.

Це видно з забудови західно-поліських селянських дворів, до складу яких входили, крім хати, кілька будинків господарчого призначення — сіни, стебка, кліть, повітка, хліви.

→
Інтер'єр гуцульської хати, с. Яворів Івано-Франківської обл.

Розташування будинків і форма двору залежали в основному від напрямку вулиці, форми земельної ділянки та її топографічних особливостей.

Для всіх дворів характерним є те, що в їх плануванні не відчувається якогось сталого, заздалегідь продуманого і геометрично правильного плану.

Серед дворових будинків тільки хата, стебка і кліть були рубленими, інші ж господарчі будівлі завжди робились в шули, а роблені кути мали тільки ті будови, які займали кутове положення.

Поліські дерев'яні хати будувались в одноманітному плані. Те ж саме можна сказати про їх устаткування. Переважно квадратний зруб хати мав довжину сторін, що дорівнює 4—5 м. Кути рублені з невеликими залишками, однаковими по всій висоті зрубу, за виключенням верхніх зрубин, які мали збільшений залишок у вигляді кронштейна на причілках хати, а іноді і на передній і задній стінах. При вході до хати зразу з правого боку стоїть піч, далі — піл і вздовж стін лава. Вікна низькі, займають по висоті всього 2—3 зрубини. Нерідко хата не мала навіть сіней; коли ж коло хати стояла стебка або друга невелика хата, тоді сіни робили у вигляді трапеції, і тому гребінь над сінями не горизонтальний, а має спад у бік стебки або другої хати.

Слід зазначити, що як правило, конструкція стін сіней робилась відокремлено від стін хати. Коли стіни хати робили в зруб, то стіни сіней робили в шули або у вигляді легкої загорожі з жердок та хворосту, іноді сіни зовсім не мали передньої стіни.

У порівнянні з помітною одноманітністю форм поліського зрубу конструкції даху та стелі мають кілька варіантів. Тут виділяються три основних прийоми, причому в усіх випадках дах робився двосхилим. До недавніх часів в Поліссі

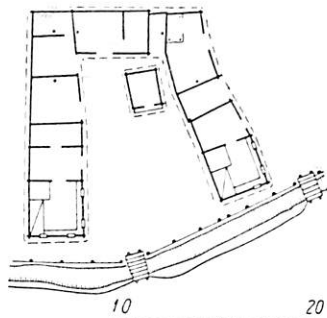
можна було ще зустріти перекриття хат сполученого типу, коли двосхилий дах і стеля складали собою єдину, сполучену конструкцію, і в хаті стеля була не горизонтальною, а двосхилою, «горбатою», як її називали. Зруби причілкових стін завершувались трикутними «самцями», в які врубались подовжені прогоничі, один-два бічних і один середній. На ці прогоничі і верхні вінці подовжніх стін вкладався накат стелі і по ньому покрівля даху. Звиси даху спирались на бруси, що виносились за площину стіни і тримались на невеликих виносах-кронштейнах поперечних стін. Виносні бруси на кронштейнах нагадують собою зародкову форму розвиненого піддашся на кронштейнах, широко розповсюдженого в дерев'яних будівлях майже всієї України, відомих ще в XVI ст.

В старовинних зразках сполучених перекриттів Полісся зустрічались конструкції з «курицями» та ринштаками (с. Городня).

Другий прийом конструкції стелі і даху відрізняється тим, що двосхила стеля, як і в першому прийомі, спирається на подовжні прогоничі, врублені в «самці», дах же конструктивно відокремлений від стелі і складається з кроков, що спираються на середній прогонич і на верхній вінець зрубу або прогонич на кронштейнах. В цьому прийомі форма стелі або двосхила (с. Городня) або ламана, тобто середина горизонтальна, а боки — похилі (с. Давидгородок). Таким чином, між стелею та дахом утворюється невелике горище.

У третьому прийомі горизонтальний накат стелі укладається на сволоках, дах же тримається на кроквах або подовжніх прогоничах, врублених у «самці».

Порівнюючи наведені тут три прийоми конструкцій хатних перекриттів, неважко помітити, що другий прийом займає проміжне становище між сполученою і роздільною

Двір у с. Вижичі, Полісся.

конструкцією горизонтальної стелі і двосхилого даху. Другий прийом являє собою певний етап в розвитку перекриттів від першого — сполученого і найдавнішого до сучасного — з розвиненим горищем. Що сполучене перекриття є пережитком дуже давньої конструкції, бачимо з того, що в ньому збереглося багато архаїзмів, що воно має більше конструктивної єдності із зрубом стін і споріднене давнім наметовим перекриттям у зруб в клітках, стебках (с. Грудзинь), столах (с. Старе Село) і церквах. В минулі часи двосхила «горбата» стеля була не тільки на Поліссі, а і в інших місцях України. В малюнках Т. Г. Шевченка «Старости» і «Дари в Чигирині» (1649 р.), що відносяться до 1844 р., показана двосхила стеля, що спирається на стіни і піднятий подовжній сволок. Такі ж конструкції і форми стелі були в Росії, Карелії і Швеції.

Поліські дерев'яні будівлі надзвичайно скромні. Застосовані в них архітектурно-будівельні засоби дуже обмежені і мають суто практичний характер. В поліських дерев'яних будовах нема розвинених піддаш, галерей, ганків, відсутня архітектурна різьба по дереву, нема настінних розписів, крім простої кольорової обводки навколо вікна в деяких

селах Східного Полісся. Вікна малі, двері іноді мають висоту 1,4 м.

В усьому відчувається обмежена до краю зручність, будови зроблені тільки для задоволення найелементарніших потреб побуту, навіть сама обробка дерева зведена до найпростіших операцій.

Розглянуті тут особливості дерев'яного будівництва є характерними для Центрального Полісся. Відміни в народному дерев'яному будівництві помітні ближче до Дніпра в районах Овруча і Хабного (наприклад, в селах Мартинівці та Максимівці). Тут більш досконала техніка будівництва і відчувається піклування не тільки про утилітарність будови, а й про її архітектурно-художній вигляд, про те, щоб хата була красивою. Сіни мають правильну форму і складаються з хатою єдиний об'єм, рубка кутів має більш чіткі форми, розвинені і прикрашені різьбою кронштейни на причілкові тримають дашок над причілковою стіною. Ці форми разом з причілковим фронтоном надають будові чіткого окреслення і виразної динамічності.

Далі на південь, до Києва та Житомира, зазначені риси виступають більш яскраво і до того ж в хатах збільшуються розміри вікон, прикрашених фігурними лиштвами, побілені по зрубів стіни завершуються різьбленими лобовими дошками.

Ці дерев'яні хати являють собою певний етап в дальшому розвитку типу старовинних поліських хат і займають проміжне становище між дерев'яною архітектурою поліського житла та лісостепової зони України.

На Чернігівщині дерев'яне народне будівництво дещо відрізняється від будівництва Західного Полісся. Передусім треба сказати, що організація селянської оселі і села в цілому має тут більшу чіткість і закінченість. В районі Новгород-Сіверського були окремі села з замкнутими дворами,

причому на вулицю виходили тільки глухі ворота та фіртки, двір був огорожений глухими стінами. Крім замкнутих дворів, тут збереглися двори в вигляді букв П та Г.

На Західному Поліссі, у Волинській та Ровенській областях в архітектурі культових будинків сталися великі зміни. Багато старовинних церков так перебудовано, що майже цілком змінено їх зовнішній вигляд. Наприклад, одна з найстаріших на Волині трибанна церква в Качені була перероблена на прямокутну будову з двосхилим дахом і великим ліхтарем на гребені; опасання було знищено. Подібну реконструкцію пережили багато цінних пам'яток дерев'яної архітектури.

В інших місцях до старої церкви прибудовували дерев'яний портик з колонами, або замість старої церкви ставили нову в спотворених формах російської архітектури. До речі, цей процес відбувався не тільки на Волині, а майже по всій центральній Україні і в Росії.

При такому стані дерев'яної народної архітектури приємним виключенням були спроби будівництва дерев'яних церков із збереженням українських традицій монументальної архітектури. В цьому відношенні дуже вдалою треба визнати церкву у селі Бронники коло міста Рівного. Це — велика дерев'яна церква з високими ступінчастої форми банями правильних пропорцій та окреслень.

Різноманітна топографія Лісостепу в великій мірі вплинула на планування сіл і їх мальовничість, а наявність різних будівельних матеріалів — дерева, глини, соломи та ін. — сприяла розвитку в народній архітектурі різних конструктивних прийомів.

Порівняно обмежена кількість лісу вимагала використовувати для будівництва глину, соломку, очерет та ін., і тому зруб тут ніколи не мав панівного значення. Коли ж і будували з дуба, липи та інших порід дерева, то характер цього

зрубу відрізнявся від зрубу з плениць, бо він робився виключно з пиляних або тесаних брусів.

Крім того, Лісостеп мав густе населення і розвинене сільське господарство та ремісництво. Правобережжя здавна було ареною крупних політичних подій і при наявності зручних водних і сухопутних шляхів сполучення були розвинені внутрішні і зовнішні торговельні і культурні зв'язки. Все це помітно відбилось на розвитку народної архітектури і декоративного мистецтва. Народне житло Лісостепу відзначалося більшою зручністю і виключною мальовничістю як зовні, так і всередині, мальовничістю, оспіваною в піснях та в поезії.

В Лісостепу жилу будівлю робили з тесаних брусів завтовшки 12—16 і заввишки 25—30 см. У верхній частині причілкових стін робився досить великий кронштейн (до 1 м). Зовні і всередині зруб вкривали тонким шаром глиняної обмазки, що вирівнювало дефекти зрубу і закривало щілини між зрубинами. При лесових ґрунтах Лісостепу і низькому стані ґрунтових вод житлові будівлі не піднімаються над землею і тому перша зрубина — підвалина наполовину заглиблена у землю, а рівень підлоги приміщення не набагато вищий за рівень землі, а часто було, що рівень підлоги навіть нижчий.

Зовні і всередині хати основним стає білий тон — білі стіни, стеля та під; різьба по дереву зустрічається рідко і більше в меблях, проте для цих будівель досить характерним є оздоблення кольоровим пофарбуванням стін або орнаментальним розписом, найбільше печі. Жиле приміщення в цьому випадку таке ж мальовниче, як наприклад, у гуцулів, хоч тут цього досягають іншими матеріалами і художніми прийомами.

Цікаво відмітити, що принцип розкладки тонів при кольоровому фарбуванні стін в хатах Правобережжя та Лівобе-

режжя, коли стіни хати біляться, а стіни сіней і комори фарбуються в інший колір (жовтий або червоний), нагадує поліський прийом відокремлення конструкцією стін хати від сіней. Принцип один, а засоби його реального втілення різні: на Поліссі — конструкцією стін, а в лісостеповій зоні — фарбуванням.

Різнокольорове фарбування стін і настінні розписи найбільше характерні для південної частини лісостепової зони, що примикає до степової зони, де глиняні стіни і стіни мішаних конструкцій широко використовувались для живописно-декоративних композицій. Цей засіб прикрашання жител та господарчих будівель розповсюджений не тільки на Україні, але і в Молдавії, Польщі і Словаччині. Крім стін, розписувались часто і предмети устаткування житла — скрині, мисники і дерев'яний посуд.

На початку XIX ст. старі церкви, збудовані в XVII—XVIII ст., зазнали більш чи менш суттєвих перебудов. До нефа з двох боків — південного та північного — прибудовували додаткові приміщення з двосхилими дахами та невеликими портиками в характері архітектури класицизму. До бабинця прибудовували приміщення з дзвіницею в 2—3 яруси і банею.

З нових будов звертає на себе увагу дерев'яна церква в селі Півні на Київщині, збудована в 1867 р. Тут дуже вміло поєднано традиційну форму п'ятизрубною церкви з однією банею в центрі з новою трактовкою архітектурних форм — бані, карнизу, дверей і південного та північного портиків з чотирма колонами кожний. В будівлі відчувається уміле застосування форм класичної архітектури, що були провідними в міському та садибному будівництві в кінці XVIII та першій половині XIX ст. Рублені з соснових брусів стіни церкви свідчать про те, що майстри були добре обізнані з місцевою технікою виконання дерев'яних зрубів.

У південній частині Полтавщини та на Слобожанщині були розповсюджені хати з піддашками на кронштейнах.

Вільні простори Слобожанщини — колишнього Дикого поля — почали заселятись з другої половини XVII ст. вихідцями головним чином з Лівобережжя, Правобережжя і навіть з Галичини.

Незважаючи на часті напади татар і тривалі воєнні походи, в яких приймали участь полки Слобожанщини, інтенсивно йшла колонізація Дикого поля, розвивалось життя і будівельна діяльність населення. Вже в XVIII ст. архітектура Слобожанщини набула своєрідних форм.

Переселенці з різних місцевостей Лівобережжя та Правобережжя приходили на Слобожанщину із своїми місцевими звичаями, побутом, будівельними традиціями. Були випадки, коли переселенці привозили з собою дерев'яні будинки в розібраному вигляді.

Звичай та будівельні традиції, привезені на Слобожанщину з різних місцевостей України, взаємозбагачувались тут, набували нових форм, пристосовуючись до місцевих умов. Пізніше, з початку XIX ст. розвиток кам'яного будівництва в містах і запровадження в державному і приватному будівництві проектів в формах класицизму мав певний вплив і на розвиток селянського будівництва. Ніде на Україні цей вплив не виявився так помітно, як на Слобожанщині. Він позначився не тільки на окремих архітектурних деталях будівництва, а і на загальній композиції хат з виразною симетрією плану і пропорціями, властивими класицизму (наприклад, хати в с. Хорошев).

Планування житла на Слобожанщині не відрізняється від планування житла інших місцевостей України; хата з сіньми, хата з сіньми і коморою або хата на дві половини були найбільш розповсюдженими. В заможних господарствах план хати на дві половини доповнювався ганками в поєднан-

ні із звичайними піддашками на стовпах і на кронштейнах. Нерідко до західної хатньої стіни прибудовувались видовжені приміщення — притули — подібні до притул в гуцульській гражді. Стіни дерев'яного житла, рублені з брусів з невеликими залишками на кутах, обмазували глиною і білили. Дахи на Слобожанщині та Полтавщині невисокі, на чотири схили.

Солом'яне покриття без острішків та розвиненого гребеня має спокійне, плавне окреслення.

Внутрішня організація дерев'яного народного житла Полтавщини і Слобожанщини, форми і пропорції приміщень, а також зовнішня архітектура хати, як окремої будови, помітно відрізняється від карпатського та поліського житла. В замкнених дворах Карпат чи Чернігівщини жилі приміщення були складовою частиною цілісної композиції з об'єднаних в одній будівлі жилих та господарчих приміщень або, як в Поліссі, хата входила до конгломерату дворових будинків. У цих умовах мова може йти про архітектуру не окремої будівлі житла, а двора в цілому. При вільній забудові дворів лісостепової зони і особливо Полтавщини і Слобожанщини хата є окремою, самостійною будовою. Це вплинуло на вирішення її архітектури, як окремої будови, відкритої з усіх боків. На Полтавщині та Слобожанщині піддашсям на стовпах чітко підкреслюється головний, передній фасад, який нерідко буває симетричним.

Суттєва особливість житла Слобожанщини та Полтавщини — це розвинене піддашся на стовпах вздовж фасадної та на кронштейнах вздовж причілкової стін. Прогоничі, що проходять по колонках та кронштейнах, і самі кронштейни часто прикрашені різьбою.

Кронштейни або «коники» в дерев'яних хатах Полтавщини та Слобожанщини робились тільки в хатах і не зустрічались в інших будинках. Своїми формами вони зовсім від-

різняються від кронштейнів в дерев'яних будинках Правобережжя, Галичини та Карпат.

Полтавські та слобожанські «коники» мають цілком закінчену, пружисто і чітко окреслену форму, яка відповідає конструктивній суті кронштейна і дає плавний перехід від площини стін до звисів стріхи.

Закінчуючи розповідь про українську дерев'яну архітектуру, слід підкреслити основні її риси. Передусім всі будівлі — від звичайних житлових і господарчих до складних монументальних — в основі своїй виходили з єдиних архітектурно-конструктивних основ. Спільним було те, що будинки робили в зруб, з плениць або брусків. В тому ж, які були форми зрубів, як в'язались зрубини між собою, які були перекриття, верхи і деталі, проявлялись місцеві особливості дерев'яної архітектури, які бачимо на широких просторах Придніпров'я, на Волині, Галичині, в Карпатських горах. Місцеві варіації не порушували загальної єдності архітектури, а збагачували її, демонструючи безмежні творчі можливості народних талантів.

ЛІТЕРАТУРА

- Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов. Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956, стр. 3—458.
- Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волини. С-Петербург, 1910, стр. 21—44.
- Грбаварь И. Деревянное церковное зодчество Прикарпатской Руси. История русского искусства. Т. 2, М., стр. 361—376.
- Де-ла-Флиз. Описание государственных имуществ Киевского округа. (Рукопись, АН УССР, Киев).
- Драган М. Українські дерев'яні церкви. Львів, 1937.
- Каманин И. М. Договор о сооружении церквей в Малороссии в XVIII веке. «Археологическая летопись Южной России», 1903, № 6.
- Логвин Г. Н. По Україні. Київ, 1968.
- Лушпинський А. Дерев'яні церкви Галичини XVI—XVII ст. Львів, 1920.
- Макушенко П. И., Петрова З. А. Народная архитектура Закарпатья. Под ред. Ю. А. Нельговского. Киев, Госстройиздат УССР, 1956.
- Маслов Л. Дерев'яні церкви Холмщини та Підляшшя. Краків, 1941.
- Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). Київ, Держбудвидав УРСР, 1957.
- Павел Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. Вып. 2. М., 1897.
- Павлуцкий Г. Деревянное зодчество на Украине. История русского искусства. Т. 2. М., стр. 337—359.
- Павлуцкий Г. Деревянные и каменные храмы. Древности Украины. Вып. 1. М., 1905.

- Січинський В. Архитектура в стародруках. Львів, 1925.
- Січинський В. Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах. Львів, 1927.
- Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII в. «Труды XIII археологического съезда». Т. 2. М., 1908.
- Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII—XVIII вв. «Мистецтвознавство», зб. I, X. 1928—1929.
- Таранушенко С. Старі хати Харкова. Матеріали по історії українського мистецтва. Будівництво.
- Цинкаловський Ол. Волинські дерев'яні церкви (XVII—XVIII ст). Львів, 1935.
- Шухевич В. Гуцульщина. Ч. II, Львів, 1899.
- Щербаківський В. Дерев'яні церкви на Україні і їх типи. «Записки Наукового товариства ім. Шевченка». Т. XXIV, Львів, 1906.
- Щербаківський В. Ілюзійне підвищення внутрішньої високості українських церков. «Записки Українського наукового товариства в Києві». Кн. XIII, 1914.
- Щербаківський В. Українське мистецтво. Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці. Київ—Прага, 1926.
- Юрченко П. Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII—XIX ст.). Київ, Вид. Акад. архітектури УРСР, 1949.
- Юрченко П. Г. Народное жилище Украины. М., 1941.
- Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура. Історія українського мистецтва. Т. 3, 4 (книга II), Київ, 1968.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

Сруб из распиленных вдоль бревен, церковь в г. Косов Ивано-Франковской обл., XIX ст. (стр. 9).
 Сруб из брусев, церковь в с. Новоселица Закарпатской обл., XVIII ст. (стр. 11).
 План хаты в с. Олгомля, Полесье. (стр. 12).
 Кронштейны западного сруба церкви св. Юра в Дрогобыче, 1657 г. (стр. 13).
 Схемы: а — квадратного шатра; б — трехсрубной церкви с одним шатром; в — трехсрубной церкви с тремя шатрами; г — пятисрубной церкви с пятью шатрами (стр. 14).
 Разрезы срубов в хатах Полесья (стр. 15).
 План Николеской церкви в Виннице с восьмигранными срубами и навесом, 1746 г. Обмер П. Г. Юрченко (стр. 18).
 Схемы: а — квадратного шатра с залами; б — квадратного сруба с восьмериком. (стр. 19).
 Церковь в с. Орява Львовской обл., XIX ст. (стр. 20).
 Гонтовое покрытие стен и крыши; церковь в с. Выжня Ростока Львовской обл., 1862 г. (стр. 21).
 Кровля из дощатого гонта; церковь в с. Данилово Закарпатской обл., XVIII ст. (стр. 22).
 Навесы на арках и кронштейнах, церковь в с. Матков Львовской обл., 1838 г. (стр. 23).
 Навесы на арках, церковь в с. Иванковцы Хмельницкой обл., XVIII ст. (стр. 24).
 Галерея в бойковой хате, в с. Орявчик Львовской обл., XIX ст. (стр. 25).
 Деревянная аркада хаты, с. Белая Церковь Закарпатской обл. (стр. 27).
 Деревянные коротыши; г. Степань Ровенской обл., 1759 г. (стр. 29).
 Строят город. Миниатюра из Радзивилловской летописи, XIII—XV ст. (стр. 33).
 Деревянно-земляные укрепления Белгородки под Киевом, X—XII ст. Макет. Реконструкция М. В. Гордцова и Б. О. Рыбакова (стр. 34).

Укрепленный город Родень под Каневом, XI—XII ст. Реконструкция Г. Г. Мезенцевой (стр. 35).
 Замок в г. Любеч Черниговской обл., XI—XII ст. Реконструкция Б. А. Рыбакова (стр. 36).
 Изображение церкви в «Изборнике Святослава», 1073 г. (стр. 39).
 Замок в Киеве на Киселевке. Рис. А. Вестерфельда, 1651 г. (стр. 40).
 Деревянная церковь на плане Киева Кальнофойского. 1638 г. (стр. 43).
 План Киева, 1695 г. (стр. 45).
 Святодуховская церковь в с. Потелич Львовской обл., начало XVI ст. (обмер и реконструкция П. Г. Юрченко): а — общий вид; б — план; в — разрез. (стр. 46).
 Церковь в с. Дорогинка Киевской обл., 1600 г. (обмер и реконструкция П. Г. Юрченко): а — план; б — южный фасад. (стр. 50).
 Златоустовская церковь в Киеве. Рисунок 1851 г. (стр. 52).
 Южный фасад церкви в с. Качин Волынской обл., 1598 г. Обмер и реконструкция П. Г. Юрченко (стр. 53).
 Местечковое деревянное здание. Рисунок Я. Матейки (стр. 61).
 Дворец А. Киселя в Киеве на горе Киселевка, середина XVII ст. Реконструкция П. Г. Юрченко (стр. 63).
 Ратуша в Киеве на Подоле, XVII ст. Реконструкция П. Г. Юрченко (стр. 66).
 Деревянная башня в укреплении Софийского собора в Киеве. Рис. А. Вестерфельда, 1651 г. (стр. 67).
 Деревянная колокольня в Киево-Печерской лавре (справа). С гравюры 1674 г. (стр. 68).
 Изображение башни и здания с галереей. Гравюры XVII ст. (стр. 69).
 Синкевич. Гравюра Креховского монастыря, 1699 г. (стр. 71).
 Церковь в с. Иса Львовской обл., 1663 г. Мастер И. Пантелеймон (стр. 72).
 Церковь св. Юра в Дрогобыче, 1657 г. (обмер П. Г. Юрченко): а — план; б — разрез (стр. 75).
 Аксонометрический разрез церкви Воздвижения в Дрогобыче, 1661 г. Обмер П. Г. Юрченко (стр. 76).
 Церковь Воздвижения в Дрогобыче, 1661 г. (стр. 77).
 Церковь в г. Сколе Львовской обл., XVII ст. (Обмер П. Г. Юрченко): а — план; б — разрез. (стр. 78).
 Церковь в г. Сколе Львовской обл., XVII ст. (стр. 79).
 Схема перекрытия церкви в с. Александровка Закарпатской обл., (стр. 82).

Николаевская церковь в Черновцах 1607 г. (стр. 83).
 Церковь в с. Сокирница Закарпатской обл., XVIII ст. (стр. 85).
 Верх башни церкви в с. Сокирница Закарпатской обл., XVII ст. (стр. 87).
 Церковь в г. Мукачево Закарпатской обл., 1777 г. (стр. 89).
 Стенопись на южной стене притвора Святодуховской церкви в с. Потелич Львовской обл., первая половина XVII ст. (стр. 92).
 Фрагмент росписи алтаря церкви Воздвижения в Дрогобыче, XVII ст. (стр. 93).
 Сцена из росписи церкви св. Юра в Дрогобыче, XVII ст. (стр. 95).
 Иконостас в церкви св. Юра в Дрогобыче, XVII ст. (стр. 99).
 Интерьер курной избы, Гуцульщина (стр. 102).
 План хаты, с. Кривка Львовской обл., 1769 г. (стр. 103).
 Светлица, XVIII ст. Реконструкция П. Г. Юрченко (стр. 106).
 Церковь в г. Комарно Львовской обл., 1754 г. (стр. 107).
 Церковь в г. Чертков Тернопольской обл., 1738 г. (стр. 111).
 План церкви в с. Ворохта Ивано-Франковской обл., XVIII ст. Обмер П. Г. Юрченко (стр. 114).
 Церковь в г. Ворохта Ивано-Франковской обл., (стр. 115).
 Церковь в с. Шелестяны Хмельницкой обл., XVII ст. (стр. 117).
 Церковь в с. Ясиня Закарпатской обл., XVIII ст. (стр. 118).
 Церковь в г. Коломыя Ивано-Франковской обл., XVIII ст. (стр. 119).
 Собор в г. Тараща Киевской обл. 1753 г. (стр. 121).
 Интерьер церкви в с. Синява Киевской обл., 1790 г. (стр. 123).
 План церкви в с. Нуйно Волынской обл., XVII—XVIII ст. Обмер П. Г. Юрченко (стр. 124).
 План церкви в г. Степань Ровенской обл., 1759 г. Обмер П. Г. Юрченко (стр. 125).
 Церковь в г. Степань Ровенской обл., 1759 г. (стр. 127).
 Внутренний вид купола Николаевской церкви в Новгород-Северском Черниговской обл., 1720 г. (стр. 131).
 Церковь в г. Короп Черниговской обл., XVIII ст. (стр. 133).
 Церковь в с. Новый Белоус Черниговской обл., XVIII ст. (стр. 135).
 Церковь в г. Березна Черниговской обл., 1761 г. (обмер С. А. Таранушенко): а — план; б — разрез. (стр. 136).
 Церковь в с. Пакуль Черниговской обл., 1710 г. (стр. 137).
 Церковь в с. Черкасский Бишкин Харьковской обл., 1803 г. (обмер С. А. Таранушенко): а — план; б — разрез. (стр. 138).
 Внутренний вид купола церкви в с. Пакуль Черниговской обл., 1710 г. (стр. 139).
 Яков Погребняк. План Троицкого собора в Новомосковске Днепро-

петровской обл., 1781 г. Обмер Ю. А. Нельговского (стр. 140).
 Церковь Калнышевского в Ромнах Сумской обл. (обмер П. Г. Юрченко): а — план; б — разрез. (стр. 141).
 План церкви в с. Кривка Львовской обл. (перевезена во Львов), 1763 г. Обмер П. Г. Юрченко (стр. 142).
 Церковь в с. Данилово Закарпатской обл., XVIII ст. (стр. 143).
 Колокольня в с. Нижняя Рожанка Львовской обл., XIX ст. (стр. 147).
 Колокольня в Дрогобыче, XVII ст. (стр. 149).
 Башня церкви в с. Черногорова Закарпатской обл., XVIII ст. (стр. 151).
 Колокольня в с. Каменка — Струмиловская Львовской обл., XVIII ст. (стр. 153).
 Резной сволок, г. Остер Черниговской обл., 1753 г. (стр. 154).
 Резной сволок, Киевская обл., 1729 г. (стр. 155).
 План бойковской хаты, с. Тернавка Львовской обл., XIX ст. Обмер П. Г. Юрченко (стр. 158).
 Фрагмент дверного косяка, Киевская обл., 1705 г. (стр. 159).
 Бойковская хата, с. Лавочное Львовской обл. (стр. 162).
 Портал хаты в с. Тухолька Львовской обл., (стр. 163).
 План церкви в с. Матков Львовской обл., 1838 г. Обмер П. Г. Юрченко (стр. 164).
 Церковь в с. Матков Львовской обл., (стр. 165).
 Церковь в с. Росохач Львовской обл., 1861 г. (стр. 166).
 Хата в с. Стеблевка Закарпатской обл., XX ст. (стр. 167).
 Деталь ворот, с. Крайниково Закарпатской обл., (стр. 169).
 Планы крестьянских дворов: а — в с. Бабин Ивано-Франковской обл. (обмер П. Г. Юрченко); б — в с. Жабье Ивано-Франковской обл., (обмер Жуковского) (стр. 171).
 Крестьянский двор в с. Жабье Ивано-Франковской обл., (стр. 172).
 Двор в с. Ясиня Закарпатской обл. (стр. 173).
 Интерьер гуцульской хаты, с. Яворов Ивано-Франковской обл. (стр. 175).
 Двор в с. Вижики Волынской обл., (стр. 179).
 Церковь в с. Бронники Ровенской обл. XX ст. (стр. 179).

Нико
Церк
Верх
(стр.
Церк
Стен
с. По
Фраг
XVII
Сцен
Икон
Инте
План
Светл
Церк
Церк
План
П. Г. І
Церк
Церк
Церк
Церк
Собор
Интер
План
П. Г. І
План
ченко
Церк
Внутр
ском
Церк
Церк
Церк
рануш
Церк
Церк
С. А. Т
Внутр
1710 г
Яков П

Петр Григорьевич Юрченко
ДЕРЕВЯННАЯ АРХИТЕКТУРА УКРАИНЫ
(на украинском языке)

Редактор Г. А. Прилипко
Художне оформлення та кольорові ілюстрації
Ю. І. Химича

У книзі використані фотографії В. Д. Федорця,
П. І. Макушенка, Г. Н. Логвина, М. С. Сопоцька,
С. А. Таранушенка.

Художній редактор М. С. Величко
Технічний редактор Л. Г. Морозко
Коректори В. Б. Поліщук та Г. Г. Бондарчук

БФ 08485. Здано до складання 6.VI. 1970 р. Під-
писано до друку 22.X. 1970 р. Папір крейдяний
 $70 \times 108\frac{1}{32} = 3$ паперових, 6 фіз., 8,4 умовн.-
друков., 9,5 обл.-вид. арк. Тираж 7000.
Ціна 1 крб. 74 коп. Зам. 1050.

Издательство «Будівельник», Киев, Владимир-
ская, 24.

Книжкова фабрика «Жовтень» Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР, Київ, Артема, 23-а.

